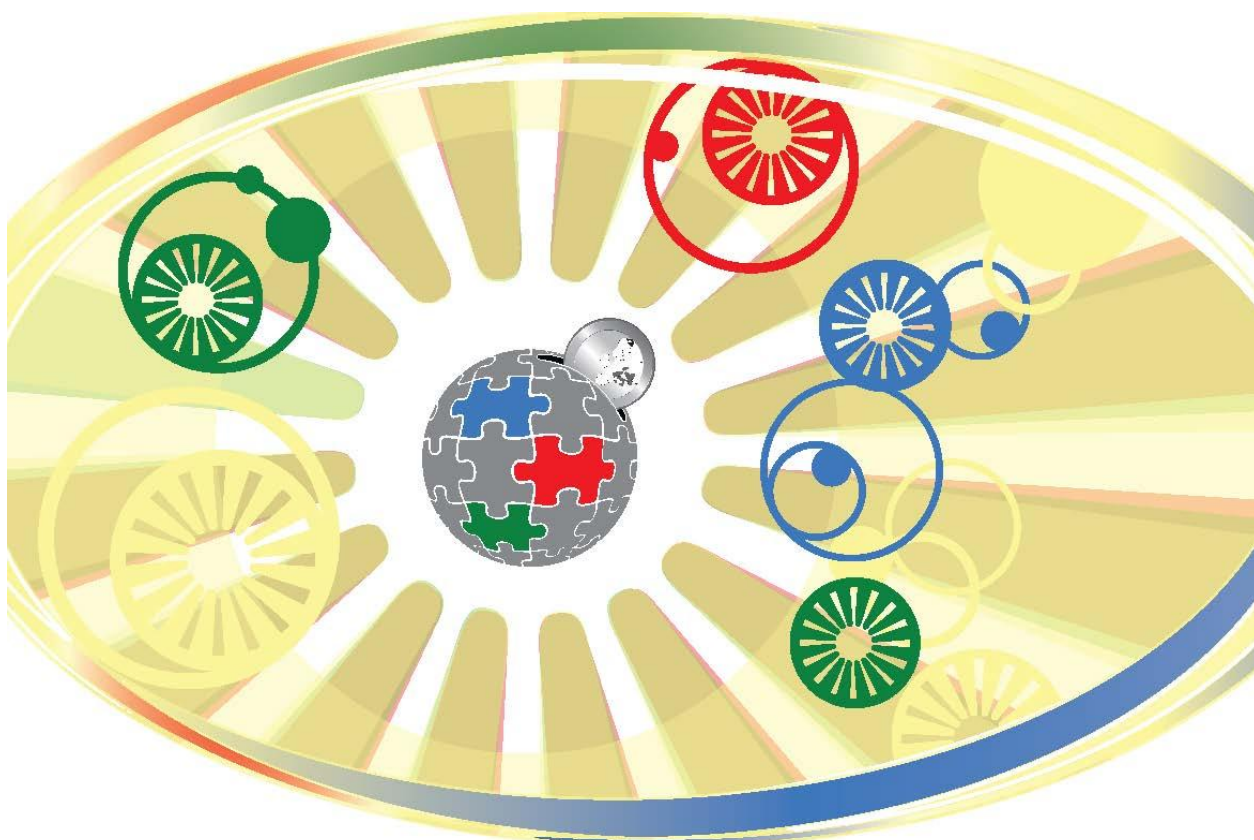

Project
FINALLY
Financial Literacy for the Roma

Grundtvig Multilateral Projects
Project FINALLY
Financial Literacy for the Roma

Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu

Nacionalni izveštaj

Srbija

Ana Popović, Jelena Stanković

14. septembar 2013. godine

The project FINALLY is co-funded by the Lifelong Learning Programme of the European Union. This text reflects the views only of the author, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

Sadržaj

Karakteristike i socijalna situacija romske populacije u Srbiji	2
Demografske karakteristike romske populacije	2
Stepen zaposlenosti Roma u Srbiji i izvori prihoda	3
Obrazovni nivo romske populacije u Srbiji	4
Uslovi stanovanja romskih porodica u Srbiji	6
Zdravstveno stanje romske populacije	7
Nacionalni i lokalni zakoni i druga regulatorna akta o nacionalnim manjinama, sa specijalnim fokusom na Rome.....	9
Vladine i nevladine inicijative za unapređenje obrazovanja Roma u Srbiji od predškolskog do visokog obrazovanja	16
Lokalna metodologija	28
Opis istraživačkog konteksta – zajednica/e u kojoj/ima je sprovedeno istraživanje	28
Regrutovanje i selekcija ispitanika (za intervjuje i fokus grupe)	31
Rezultati.....	36
Izvori prihoda.....	36
Potrošnja	41
Pokazatelji ekonomskog uspeha/bogatstva i velikodušnosti.....	46
Štednja i investicije	48
Formalni i neformalni krediti.....	50
Planovi ispitanika.....	52
Zaključci i preporuke.....	55
Zaključci sa intervjuja	55
Zaključci fokus grupa	57
Snage	58
Slabosti	58
Šanse.....	59
Pretnje	59
Lista referenci	61

Karakteristike i socijalna situacija pripadnika romske populacije u Srbiji

Srbija je multietnička, multiverska i multijezička država u kojoj živi veliki broj nacionalnosti međusobno različitih u pogledu demografskih, obrazovnih, kulturoloških i ekonomskih karakteristika, jezika i vere, teritorijalnog razmeštaja, političke organizacije i nacionalne emancipacije. Uzevši u obzir broj i učešće u ukupnom stanovništvu Srbije, Romi su značajna nacionalna manjina, a etno-demografske promene i socio-ekonomske i kulturološke karakteristike ukazuju na specifičan demografski razvoj i socijalni status ove etničke grupe.

Demografske karakteristike pripadnika romske populacije

Rezultati Popisa stanovništva, domaćinstva i stanova u Republici Srbiji (odavde nadalje "Popis") u 2011. godini pokazuju da od 7.19 miliona stanovnika u Srbiji 83.32% čine Srbi, a najdominantnije etničke grupe su Mađari (3.53%), Romi (2.05%) i Bošnjaci (2.02%). Iako je najkompletniji i najznačajniji izvor podataka, zvanična statistika o Romima u Srbiji ne može objasniti značajne oscilacije. Prema rezultatima Popisa iz 1948. godine 52,181 Rom je živio u Srbiji, u 1953. godini ovaj broj je bio neznatno povećan (58,800), ali u 1961. godini samo 9,826 Roma je živelo u Srbiji. Deset godina kasnije bilo je 49,894 ljudi koji su se izjasnili kao Romi, dok je u 1981. godini taj broj udvostručen – 110,959.

Novija istraživanja u ovoj oblasti nude sledeća objašnjenja i otkrivaju neke od ozbiljnih problema sa kojima se suočavaju Romi:

1. Prema metodologiji za sprovođenje Popisa, osnovni kriterijum koji se koristi za određivanje etničke pripadnosti jeste izjava ispitanika, što znači da svaka osoba ima Ustavom zagantovano pravo da izrazi svoj stav po pitanju pripadnosti određenoj etničkoj grupi. Ovaj princip subjektivnosti omogućava promenu etničke pripadnosti privremeno (usled političkih, socio-psiholoških ili drugih razloga) ili trajno (usled asimilacije i procesa integracije), što se posebno može uočiti na primeru kretanja broja romske populacije. (Raduški, 2009)

2. S druge strane, postoje Romi koji uopšte nisu registrovani, kao što su: raseljeni Romi sa Kosova i Metohije, Romi koji žive u nelegalnim naseljima, Romi koji su rođeni u bivšim jugoslovenskim republikama, Romi povratnici iz zemalja Zapadne Evrope. Ovi ljudi nisu uključeni u anketu, koja se sprovodi povodom Popisa, tako da nevladine organizacije i država pretpostavljaju da je broj Roma u Srbiji bar dva puta veći od onog koji je prikazan u zvaničnim statističkim dokumentima. Procene broja Roma se značajno razlikuju od zvaničnih podataka, ali u zavisnosti od izvora kreću se u sledećim rasponima: između 250,000 i 500,000 Roma (Open Society Institute, 2007), 350,000 (Dejanović & Pejaković, 2006), između 400,000 i 450,000 (Kočić-Rakočević & Milijević, 2003). Neke procene su mnogo veće: između 600,000 i 700,000 Roma (Jakšić & Bašić, 2002). Procena koja se smatra najadekvatnijom jeste procena da u Srbiji živi oko 450,000 Roma i ovaj broj se koristi i u zvaničnim dokumentima.

Naučno objašnjenje pojave fenomena „etničke mimikrije“ kod Roma u Srbiji još uvek ne postoji, ali se u literaturi iz oblasti demografije navodi da je česta promena etničke pripadnosti rezultat manje naglašenih procesa asimilacije ili stalne otvorene ili prikrivene diskriminacije. Ovo čini statističke podatke o demografskim i socio-ekonomskim aspektima života Roma u Srbiji nepouzdanim i teško dokazivim, što onemogućava preciznu analizu različitih pitanja Roma.

Stepen zaposlenosti i izvori prihoda Roma u Srbiji

Iako hronična visoka nezaposlenost u Srbiji utiče na sve segmente društva, situacija Roma na tržištu rada je gora nego situacija većinskog stanovništva. Samo 51% od 74.9% romske populacije, što čini radno sposobno stanovništvo, je uposleno. (Bodewig & Sethi, 2005) Broj nezaposlenih žena među Romima je četiri puta veći od broja neuposlenih muškaraca. (UNDP Srbija, 2006) Romi su veoma mlada etnička grupa, jer je čak 54% romske populacije u Srbiji starosti između 15 i 49 godina, što predstavlja starosnu dob kada mogu najviše radno doprinosti. Ipak, 70% Roma ove starosne dobi nikada nije imalo posao. (UNDP Srbija, 2006) Zaposlenje Roma je uglavnom neformalno – delimično kratkotrajno angažovanje ili poslovi koji ne zahtevaju posebno znanje. Zbog toga, izvori prihoda su značajno različiti u poređenju sa većinskim stanovništvom: glavni izvor prihoda romskog stanovništva jeste neformalno plaćeno angažovanje od strane prijatelja i komšija (21%), trajno uposlenje (12%) i prodaja

robe na pijaci (10%). Deset procenta ispitanih Roma živi u porodicama gde je socijalna pomoć primarni izvor prihoda. (UNDP Srbija, 2003)

Najveći broj uposlenih Roma angažovan je u trgovini, poljoprivredi i šumarstvu. Samo 14% porodica je pokušalo da započne sopstveno poslovanje i to uglavnom u sektoru trgovine.

Anketom je utvrđeno da 6% ispitanih Roma za život zarađuju skupljajući sekundarne sirovine. (UNDP Srbija, 2006) Pojedinci kao i čitave romske porodice se bave sakupljanjem sekundarnih sirovina.

Istraživanjem Demokratskog udruženja Roma u Beogradu registrovano je 2,300 porodica sa otprilike 10,000 članova, koje su angažovane u poslovima reciklaže.

Koristi od reciklaže su očigledne i za životnu sredinu i za društvo, međutim, Romi ove aktivnosti trenutno obavljaju na nebezbedan, nezvaničan i neorganizovan način, zbog čega predstavljaju najslabiju kariku na već haotičnom i neformalnom tržištu sekundarnih sirovina.

Otpad se obično sakuplja direktno iz kanti za otpatke bez ikakve zaštite, tako da su sakupljači i njihove porodice direktno izloženi različitim rizicima koji mogu uticati na njihovo zdravlje. Na ovim poslovima se vrlo često angažuju i deca, a kako se otpad prikuplja celog dana, deca se lišavaju prava na školovanje.

Otpad koji se odvozi na reciklažu, do reciklažnih centara se prevozi uglavnom primitivnim sredstvima transporta, najčešće konjskim zapregama, što rezultira niskim nivoom produktivnosti. Kako Romi ne poseduju adekvatne uslove za odlaganje sekundarnih sirovina, ove sirovine mogu izgubiti svoj kvalitet ukoliko se odmah ne prodaju.

To konačno umanjuje i cenu po kojoj se sirovine prodaju, jer ne postoji organizovano tržište za kupoprodaju sekundarnih sirovina, i destabilizuje ekonomsku situaciju porodica.

Romi koji se bave sakupljanjem sekundarnih sirovina nemaju nikakvo socijalno ni zdravstveno osiguranje, što u krajnjem ima za posledicu činjenicu da smo 9% Roma obuhvaćenih istraživanjem prima penzije.

Obrazovni nivo pripadnika romske populacije u Srbiji

Obrazovanje Roma je jedan od bitnih preduslova i načina njihove emancipacije i integracije u društvo. Pravo na obrazovanje ne doprinosi samo razvoju romske zajednice, već i društva u celini, posebno civilnog društva i demokratije.

Kako bi obezbedilo kvalitetno obrazovanje za sve i razvilo efikasan sistem obrazovanja, Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije otpočelo je sveobuhvatnu reformu obrazovnog sistema Srbije. Drugi talas reformi uključivao je reformu obrazovnog sistema nacionalnih manjina, posebno Roma.

Obrazovanje Roma je najugroženiji aspekt života Roma u Srbiji. (Ivić et al., 2001) Oko 80% romske populacije je potpuno ili funkcionalno nepismeno. Najveći broj nepismenih i neobrazovanih Roma čine žene. Prema podacima iz Popisa 1991. godine, u Srbiji je bilo 78.7% Roma koji nisu završili osnovnu školu, dok je samo 4.1% imao završenu srednju školu, a samo 0.2% visoko obrazovanje. Popis iz 2002. godine daje informacije o sledećem obrazovnom nivou romske populacije u Srbiji: 61.9% nije završilo osnovnu školu, 29% je završilo samo osnovnu školu, 7.8% je završilo srednju školu, a samo 0.3% je bilo visoko obrazovano. Obrazovna struktura ukupnog romskog stanovništva u Srbiji je verovatno još gora, s obzirom na to da je Popisom obuhvaćen minimalni broj Roma koji žive u nelegalnim naseljima.

Prosečna dužina školovanja Roma - muškaraca i žena, je 5.5 godina. Poređenja radi, prosečna dužina školovanja ljudi u čijoj okolini Romi ispitanici žive je u proseku 11 godina. (UNDP Srbija, 2006)

S obzirom na to da pravi broj Roma u Srbiji nije poznat, broj dece i mladih, koji bi trebalo da se školuju je izračunat na osnovu primenom procenjen starosne strukture na ukupni broj Roma utvrđen Popisom iz 2002. godine – 450,000 Roma. Tako je procenjena grupa starosti predškolskog uzrasta (do 6 godina starosti) od 70,000 Roma, starosna grupa od 7 do 14 godina (starost učenika osnovne škole) od oko 74,000 Roma, starosna grupa od 15 do 19 godina (srdnjoškolci) od oko 41,000 Roma. Postoje i druge procene, na primer procena Instituta Fondacije za otvoreno društvo bazirana na sekundarnim izvorima podataka, koja broj romske dece starosti ispod 18 godina procenjuje u rasponu od 44,375 do 194,818. (Open Society Institute, 2007)

Teško je proceniti koliki broj romske dece se nikada nije upisao u školu, a koliki broj dece je napustio školovanje. Prema različitim izvorima jedino je pouzdano da je taj broj ogroman:

- Deca koja ne pohađaju obavezni predškolski program - 38% (CARE Srbija, NSHC, 2011)
- Deca koja ne pohađaju osnovnu školu - 26% (CARE Srbija, NSHC, 2011)
- Deca koja su napustila osnovnu školu - 74% upiše osnovnu školu, a 73% upisanih đaka napusti osnovnu školu (CARE Srbija, NSHC, 2011)
- Deca koja napuste srednju školu - 38% (Open Society Institute, 2010)

Razlozi napuštanja škole su brojni i različiti uključujući finansijski položaj porodice, nedovoljnu adaptaciju obrazovnih institucija i visok nivo diskriminacije romske dece, kao i

nedovoljna pomoć deci da savladaju preobimno gradivo. Isključenost iz obrazovnog sistema je samo jedan od indikatora marginalizacije Roma.

Uslovi stanovanja romskih porodica u Srbiji

Istraživanjem (Jakšić & Bašić, 2002) je utvrđeno da u Srbiji ima 593 romska naselja sa više od 15 porodica, odnosno sa više od 100 stanovnika. U ovim naseljima živi ukupno 201,353 Roma i 46,238 Roma raseljenih sa Kosova. Od 593 registrovana naselja 258 je u gradskim područjima, a ostli su u prigradskim područjima ili u ruralnim sredinama. Najveća koncentracija romskih naselja je u Beogradu, jer su na tom području evidentirana 102 romska naselja. Veliki broj romskih naselja je evidentiran i u severo-zapadnom delu centralne Srbije, Vojvodine, i u nekim delovima južne Srbije, dok je najmanje romskih naselja evidentirano u Sandžaku i jugo-zapadnom delu Srbije.

Prema dostupnim podacima, 28% romskih naselja u Srbiji je izgrađeno u skladu sa urbanističkim planovima, 34.6% su izgrađena ilegalno, dok je 35.4% naselja izgrađeno ilegalno oko plansko podignutih naselja. Komunalna infrastruktura u ovim naseljima je na vrlo niskom nivou. Najveći broj naselja su nehigijenska ilegalna naselja (43.5%), delimično regulisana komunalna infrastruktura se može naći u 44% romskih naselja, a kompletno regulisana samo u 11% romskih naselja. Ova poslednja su uglavnom mešovita naselja Roma i većinskog stanovništva locirana u prigradskim područjima, gde je romsko stanovništvo uglavnom manjinsko. Veoma loš kvalitet komunalne infrastrukture je u ruralnim područjima. U 90.3% romskih naselja postoji mreža za snabdevanje električnom energijom.

Vodovod postoji u 47.1% romskih naselja, dok je u samo 18.6% dostupan najvećem broju porodica. Međutim, ovo ne znači da porodice imaju vodu u svojim domovima. U čak 27.3% naselja stambene jedinice nisu snabdevene vodom, a u 6.3% naselja snabdevanje vodom je obezbeđeno samo u manjim područjima.

Kanalizaciona mreža postoji u 24.2% naselja, kao i u najvećem delu 10.5% naselja. Međutim, u 65.1% naselja ne postoji kanalizaciona mreža.

Karakteristika najvećeg broja naselja je da je pristup naselju relativno dobar, ali ulice u samom naselju generalno nisu regulisane niti asfaltirane. U 44.3% romskih naselja ne postoji ulična mreža ili je u procesu razvoja.

Prosečna romska porodica ima 5 člana (5.32). Više od polovine porodica imaju više od 5 člana, a samo 7.9% porodica su izuzetno velike porodice sa više od 11 članova. Najveći broj romskih porodica smatra sebe vlasnicima prostorija u kojima živi (58.3%), stanarsko pravo ima samo 5.0% porodica, 26.05% porodica živi u stambenim jedinicama vrlo lošeg kvaliteta, dok su zakupci prostorija u kojima žive ili bez stalnog mesta stanovanja 9.8% porodica.

Iako 16% porodica obuhvaćenih anketom živi u stambenim jedinicama površine do 25 m², 20% porodica živi u stambenim jedinicama površine između 26 i 40 m², 20% u 41 do 75 m², dok stambeni prostor od preko 75 m² uživa 20% porodica. Od ispitanih porodica 64.7% smatra da ima dobre uslove za život. Ipak, indikatorima standarda življenja i ekonomskog statusa se može smatrati upotreba modernih aparata za domaćinstvo, pa je prema tome utvrđeno sledeće: najveći broj porodica ima TV – 86%, električni šporet i frižider – 66%, mašinu za pranje veša – 33%, automobil – 17.7%, a mašinu za pranje sudova samo 1.4%.

Zdravstveno stanje pripadnika romske populacije

Osnovna karakteristika demografskog razvoja Roma je visoka stopa rasta populacije prouzrokovana visokom stopom nataliteta i relativno niskom stopom mortaliteta zbog takve starosne strukture populacije u kojoj dominira mlado stanovništvo. U poređenju sa ukupnim (i većinskim) stanovništvom u Srbiji, razlike između stopa rađanja i umiranja su se konstantno povećavale, posebno kada je reč o stopi rađanja, jer Romi imaju jednu od najvećih stopa rađanja u Srbiji (najveću stopu rađanja imaju Albanci), pa čak i u Evropi. Podaci iz 2002. godine pokazuju da je stopa rađanja Roma (23.5 promila) dva puta veća od stope rađanja srpskog stanovništva (10.3 promila), dok je stopa smrtnosti skoro dva puta manja (7.3 promila nasuprot 13.6 promila). Iako je ukupna stopa smrtnosti niža nego prosečna na nivou države (zbog povoljne starosne strukture u kojoj dominira mlado stanovništvo), Romi imaju obično nadprosečno visoke stope smrtnosti od specifičnih bolesti u svim starosnim grupama, dok je stopa smrtnosti odojčadi, koja predstavlja dobar indikator zdravstvenog, socio-ekonomskog i kulturološkog razvoja populacije, i dalje ekstremno visoka. Istraživanje koje je sprovedeno uz podršku UNICEF-a u 2010. godini pokazalo je da je prosečna nacionalna stopa smrtnosti odojčadi 6.7 promila, dok je ova stopa kod romske populacije bila 14 promila (44 promila u 2005. godini). Ovo istraživanje je takođe pokazalo da 10% odojčadi kod Roma ima manju telesnu težinu od normalne na rođenju, u poređenju sa 5% ukupnog broja rođene dece

u Srbiji u 2010. godini. Takođe je uočeno da veliki broj romske dece starosti do 5 godina pati od neuhranjenosti: 7% romske dece u poređenju sa nacionalnim prosekom od 1.6%, kao i da imaju nedovoljnu visinu za svoj uzrast – 24% (nacionalni prosek je 7%). U ekstremno siromašnim romskim porodicama ove stope su veće – 10% dece starosti ispod 5 godina je neuhranjeno, dok je 39% dece imalo nedovoljnu visinu. Prema rezultatima istraživanja sprovedenom u 2006. godini samo 55% romske dece mlađe od 14 godina je bilo vakcinisano protiv difterije, velikog kašlja i dečije paralize, dok je nacionalni prosek u 2004. godini bio 96%. (UNDP Srbija, 2006) Interesantna je, međutim, činjenica da 40% ispitanika nije znalo da li su njihova deca vakcinisana ili ne, a 12% ispitanika nije smatralo da je vakcinacija potrebna njihovoj deci. Osnovni razlozi izbegavanja vakcinacije su sledeći: neposedovanje zdravstvene knjižice (23%), nedostatak adekvatne medicinske pomoći (15%), i nedostatak adekvatnih informacija (8%).

U istraživanju domaćinstava u Srbiji otkriveno je da je 17.4% ispitanih Roma starosti između 25 i 44 godina prijavilo neku od hroničnih bolesti. Poređenja radi, prosečna stopa obolelih u Srbiji od neke hronične bolesti iznosi 6.8%. Alarmantnija je, međutim, činjenica da je polovina ukupnog broja ispitanih Roma starosti između 40 i 55 godina prijavilo da boluje od neke od hroničnih bolesti, dok je procenat obolelih u istoj starosnoj grupi na nivou ukupne populacije u Srbiji 25.9%. (Bodewig & Sethi, 2005)

Međutim, podaci o zdravstvenom stanju Romske populacije dobijeni u različitim istraživanjima bi trebalo da budu analizirani oprezno, jer ovi podaci odražavaju samo ono što ispitanici misle i kažu o svom zdravlju, pa ih ne treba zameniti sa činjeničnim zdravstvenim stanjem. Uzevši u obzir da samo manjinski deo Roma regularno odlazi na zdravstvene kontrole, a samo 57% bolesnih Roma zatraži medicinsku pomoć, njihove izjave o zdravstvenom stanju ne mogu se koristiti da bi se koncipirala realna slika o zdravstvenim problemima Roma, već samo kao indikatori za procenu zdravstvenog stanja. U slučaju povrede ili bolesti, Romi se najčešće obraćaju lekarima opšte prakse (62%), dok samo 14% odlazi na lečenje kod lekara specijalista, a u najvećem broju slučajeva ozbiljne bolesti se ni ne tretiraju nakon dijagnostifikovanja. Lečenje nije preduzeto u čak 55% slučajeva zbog nedostatka novčanih sredstava za kupovinu medikamenata, jer samo 5% prihoda prosečne romske porodice se troši na zdravstvenu negu. (UNDP Srbija, 2006)

Nacionalni i lokalni zakoni i druga regulatorna akta o nacionalnim manjinama, sa specijalnim fokusom na Rome

Od 2000.godine, javne institucije u Srbiji primetno se više fokusiraju na oblast unapređenja pozicije Roma. Prvi konkretan korak ka tom cilju bio je priznavanje Roma kao nacionalne manjine u **Zakonu o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina** iz 2002.godine.

Zakonima i drugim pravnim aktima, kao i uspostavljanjem institucionalne infrastrukture za njihovu primenu, dokazana je odlučnost državnih institucija da rade na unapređenju političkog i socioekonomskog aspekta života Roma. Konkretno aktivnosti su rezultirale time da su različiti aspekti života Roma u Srbiji teme diskutovane, analizirane i definisane u različitim dokumentima koji su usvajani na lokalnom i nacionalnom nivou u Srbiji. Najznačajnija regulatorna akta koja se odnose direktno na poziciju Roma usvojena su 2005.godine kao **četiri akciona plana** koja odgovaraju prepoznatim prioriternim oblastima: **obrazovanje, stanovanje, zdravstvena zaštita i zapošljavanje**. Iste te godine, Srbija se pridružila regionalnoj inicijativi **Dekada Roma**.

Sledeći ključni događaj je usvajanje najbitnijeg strateškog dokumenta, **Strategije za unapređivanje položaja Roma u Republici Srbiji** u Narodnoj skupštini 2009.godine. Te iste godine je Vlada RS, pored četiri pomenuta, usvojila je još devet akcionih planova, u čijem su fokusu: kultura, mediji i informisanje; socijalna zaštita; **pristup ličnim dokumentima; politička participacija; suzbijanje diskriminacije; položaj žena; položaj interno raseljenih lica i povratnika po osnovu sporazuma o readmisiji**.

Pored toga za unapređenje uslova života Roma u Srbiji od posebnog značaja je i usvojena **Strategija za smanjivanje siromaštva**¹.

Normativno-pravni okvir regulacije položaja Roma u Srbiji je predstavljen u narednoj tabeli koja je bazirana na informacijama koje je kategorizovao autor Jakšić (2011). Njegovoj kategorizaciji pridodato je nekoliko novijih dokumenata i dokumenata koji se odnose na lokalni nivo odlučivanja.

---

¹Usvojena 2003. godine.

<http://www.prsp.gov.rs/download/2.%20Strategija%20za%20smanjenje%20siromastva%20u%20Srbiji%20-%20Glavni%20tekst.pdf>

Tabela 1. Normativno-pravni okvir regulisanja pozicije Roma u Srbiji

Propis	Sfera namera	Faktičko stanje
Ustav	Zaštita ljudskih i manjinskih prava	Primena ustavom zajamčenih prava u lokalnoj zajednici
Zakon o potvrđivanju okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina	Zaštita i ostvarivanje ljudskih prava nacionalnih manjina	Preduzimanje zakonodavnih i drugih mera u cilju ostvarivanja principa utvrđenih u Okvirnoj konvenciji.
Zakon o ratifikaciji Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima	Zaštita i unapređenje regionalnih ili manjinskih jezika	Preduzimanje mera za unapređenje upotrebe regionalnih ili manjinskih jezika u javnom životu (obrazovanje, sudska ovlašćenja, upravne vlasti i javne službe, sredstva javnog informisanja, kulturne aktivnosti i pogodnosti, ekonomski i društveni život, prekogranična razmena)
Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina	Pravo na zaštitu nacionalnog identiteta	Doprinos i veza institucionalnog priznavanja identiteta sa programima suzbijanja siromaštva i diskriminacije
Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisama	Pravo na službenu upotrebu jezika i pisama nacionalnih manjina u radu: državnih organa, organa autonomnih pokrajina, gradova i opština, ustanova, preduzeća i drugih organizacija kad vrše javna ovlašćenja	Korišćenje jezika nacionalnih manjina u upravnom i sudskom postupku i vođenje upravnog postupka i sudskog postupka na jeziku nacionalne manjine; upotreba jezika nacionalne manjine u komunikaciji organa sa javnim ovlašćenjima sa građanima; izdavanje javnih isprava i vođenje službenih evidencija i zbirki ličnih podataka na jezicima nacionalnih manjina i prihvatanje tih isprava na tim jezicima kao punovažnih; upotreba jezika nacionalnih manjina na glasačkim listićima i biračkom

		materijalu; upotreba jezika nacionalnih manjina u radu predstavničkih tela.
Zakon o opštem upravnom postupku Zakon o krivičnom postupku Zakon o parničnom postupku Zakon o prekršajima	Pravo na vođenje postupka na jeziku i uz upotrebu pisma nacionalne manjine.	Na područjima na kojima je, u skladu sa zakonom, u službenoj upotrebi i jezik određene nacionalne manjine postupak se vodi i na jeziku i uz upotrebu pisma te nacionalne manjine.
Zakonska akta o POLITIČKOJ PARTICIPACIJI Roma		
Zakon o lokalnoj samoupravi	Zaštita prava nacionalnih manjina na nivou opštine	Nadležnost opštine u zaštiti prava nacionalnih manjina
Zakon o lokalnim izborima	Pravo učešća nacionalnih manjina u skupštinama jedinica lokalne samouprave	Nadležnost jedinica lokalne samouprave u omogućavanju srazmerne zastupljenosti nacionalnih manjina u skupštinama jedinica lokalne samouprave
Zakon o političkim strankama Zakon o izboru narodnih poslanika	Pravo na osnivanje i rad stranke nacionalne manjine; Pravo na izbor narodnih poslanika Narodne skupštine Republike Srbije	Predstavljanje i zastupanje interesa nacionalnih manjina i zaštitu i unapređenje prava pripadnika nacionalnih manjina u političkoj vlasti; Političke stranke nacionalnih manjina i koalicije političkih stranaka nacionalnih manjina učestvuju u raspodeli mandata i kad su dobile manje od 5% glasova od ukupnog broja birača koji su glasali.
Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina	Pravo na manjinsku samoupravu	Nadležnosti Nacionalnog saveta romske nacionalne manjine u vezi s sprovođenjem Stretgije i akcionih planova
Zakonska akta o IZDAVANJU LIČNIH DOKUMENATA Romima		

Zakon o matičnim knjigama, Zakon o ličnoj karti, Zakon o putnim ispravama	Pravo na upis u matične knjige prema jeziku i pravopisu pripadnika nacionalne manjine; Pravo na upis podataka o imenu i prezimenu u obrazac lične karte na jeziku i pismu nacionalnih manjina; Pravo na upis podataka o prezimenu i imenu pripadnika nacionalnih manjina u izvornom obliku, prema jeziku i pravopisu pripadnika nacionalne manjine.	Propisuje način vođenja matičnih knjiga u skladu sa poštovanjem prava pripadnika nacionalnih manjina; Propisuje način upisivanja podataka pripadnika nacionalnih manjina u obrazac lične karte; Propisuje nadležnost Organa za izdavanje putnih isprava i viza da obezbedi tehničke mogućnosti za upisivanje podataka o prezimenu i imenu pripadnika nacionalnih manjina u izvornom obliku, prema jeziku i pravopisu pripadnika nacionalne manjine.
Zakonska akta o KULTURI, MEDIJIMA I INFORMISANJU Roma		
Zakon o javnom informisanju Zakon o radiodifuziji	Pravo nacionalnih manjina i etničkih zajednica u informisanju na sopstvenom jeziku i negovanju sopstvene kulture i identiteta; Pravo nacionalnih manjina na informisanje na sopstvenom jeziku.	Obezbeđenje dela sredstava ili drugih uslova za rad javnih glasila na jezicima nacionalnih manjina i etničkih zajednica; Propisuje obaveze emitera i nosioca javnog radiodifuznog servisa u pogledu emitovanja programa na jeziku nacionalnih manjina.
Zakon o kulturi	Pravo na očuvanje i razvoj kulture nacionalnih manjina	Propisuje način sprovođenja kulturne politike nacionalne manjine u cilju očuvanja, unapređenja i razvoja kulturne posebnosti i očuvanja nacionalnog identiteta nacionalnih manjina
Relevantne NACIONALNE STRATEGIJE		
Strategija za unapređivanje položaja Roma u Republici Srbiji,	Pravo na obrazovanje; Pravo na zdravlje; Pravo na stanovanje;	Obezbeđenje sprovođenja posebnih mera (doneti propisi, njihovo sprovođenje, nadzor, finasiranje,

Akcioni plan za sprovođenje strategije za unapređivanje položaja Roma u Republici Srbiji	Pravo na rad i na osnovu rada; Pravo na jednakost;	kadrovi, rizici)
Strategija za smanjenje siromaštva u Srbiji	Pravo na jednakost	Suzbijanje strukturnog siromaštva
Strategija razvoja obrazovanja odraslih u Republici Srbiji	Pravo na sve formalne i neformalne oblike obrazovanja namenjene starijim od 18 godina koji nemaju status učenika, odnosno studenta	
Nacionalna strategija o starenju	Pravo na doživotno obrazovanje, bolji kvalitet života i unapređivanje zdravlja starijih ljudi	Unapređenje načina za ukidanje funkcionalne nepismenosti i poboljšanje nivoa osnovnog obrazovanja starijih lica.
Strategija razvoja socijalne zaštite u Republici Srbiji	Pravo na zaštitu, obezbeđenje egzistencijalnog minimuma i unapređenje kvaliteta života	
Nacionalna strategija zapošljavanja	Pravo na rad	Osnivanje Fonda za zapošljavanje mladih, čiji je cilj pružanje pomoći u sticanju znanja i veština i zapošljavanju mladih ljudi, kojima je potrebna posebna podrška.
Relevantni nacionalni i lokalni AKCIONI PLANOVI I REGULATIVA KOJA SE ODNOSI NA PRIORITETNE OBLASTI		
1. AKCIONI PLAN OBRAZOIVANJE		
Regulativa	Akcije	
Zakon o osnovama obrazovanja i vaspitanja Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju Zakon o društvenoj brizi o deci Zakon o osnovnoj školi Zakon o srednjoj školi Zakon o visokom obrazovanju Zakon o udžbenicima, drugim nastavnim sredstvima Porodični zakon Zakon o društvenoj brizi o deci	Preduzete afirmativne mere; Doneti propisi; Način finansiranja; Način na koji je utvrđena nacionalna pripadnost; Broj dece koja pohađaju predškolsku nastavu; Broj đaka upisanih u osnovne i srednje škole; Broj studenata; Udeo predškolske i školske dece u ukupnom broju romske dece; Broj stipendija; Broj učenika sa završenom osnovnom školom; Jezik nastave; Način nadzora nad primenom donetih mera; Način ocene rezultata; neposredan uvid u sprovedene mere;...	

<p>Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom</p> <p>Strategija razvoja stručnog obrazovanja</p> <p>Strategija razvoja obrazovanja</p> <p>Strategija za unapređivanje obrazovanja Roma</p> <p>Nacionalni plan akcije za decu</p> <p>Akta jedinica lokalne samouprave: Lokalna strategija obrazovanja Roma u Nišu (2004)</p> <p>Statut Grada Niša (2008)</p>	<p>Stanje na lokalnom nivou:</p> <p>Opismenjavanje 121 odraslih lica romske nacionalnosti na Narodnom Univerzitetu u Nišu, (1998.)</p> <p>Prva predškolska ustanova za romsku decu u dva niška naselja (1997-2004)</p> <p>Kampanja za upis dece u predškolske ustanove (svake godine)</p> <p>Pedagoski asistenti u O.Š. Vuk Karadžić, Niš, prva škola u Srbiji sa ovim modelom, (2003.)</p>
2. AKCIONI PLAN ZDRAVSTVENA ZAŠTITA	
Regulativa²	Akcije
<p>Strategija unapređenja zdravlja mladih</p> <p>Strategija javnog zdravlja</p> <p>Zakon o zdravstvenoj zaštiti</p> <p>Zakon o zdravstvenom osiguranju</p> <p>Nacionalni program zdravstvene zaštite od tuberkuloze</p> <p>Akta Skupštine AP Vojvodine</p> <p>Akta jedinica lokalne samouprave</p>	<p>Preduzete afirmativne mere;</p> <p>Doneti propisi; Način finansiranja; Podaci o ostvarivanju primarne, sekundarne i tercijarne zdravstvene zaštite; Podaci opreventivnosti bolesti; Način nadzora nad preduzetim merama; Način ocene rezultata; Uvid u ostvarivanje preduzetih mera u lokalnim zajednicama...</p> <p>Stanje na lokalnom nivou:</p> <p>Godišnje akcije vakcinacije romske dece u Nišu i okolnim selima (od 1998-2007.) sa Domom Zdravlja Niš),</p> <p>Sistematska godišnja deratizacija romskih naselja u Nišu u periodu 2000- 2005. godine,</p> <p>Uvedeni lokalni zdravstveni medijatori za Rome u Nišu,</p>

² Zakoni o socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti, ne pominju Rome kao ranjivu grupu, ali otvaraju mogućnosti da se Romi štite i kao socijalno ranjiva grupa.

	<p>Aleksincu i Beloj Palanci, Zdravstveni punkt za Rome u Nišu (2006), Sporazum o saradnji niškog Doma zdravlja i Društva Rom Niš - kućna nega 420 porodica, Pilot projekat zdravstvenih medijatora u romskoj zajednici (2007.), Tip projekta: razrada modela medijatora i njegova institucionalizacija.</p>
3. AKCIONI PLAN STANOVANJE	
Regulativa	Akcije
<p>Zakon o socijalnom stanovanju Zakon o prostornom planu Republike Srbije Zakon o planiranju i izgradnji Zakon o stanovanju</p>	<p>Preduzete afirmativne mere; Doneti propisi; Način finasiranja; Način ocene rezultata; Uvid u ostvarivanje preduzetih mera u lokalnim zajednicama... Stanje na lokalnom nivou: Izrada urbanističke dokumentacije za naselja "Stočni trg" i "Beograd Mala" (2002-2004), Komunalno opremanje (asvaltiranje, vodovod i kanalizaciona mreža) u dva romska naselja u Nišu iz budžeta grada (2000-2006), Izgradnja trafo stanice u naselju "Beograd Mala" u Nišu (2004), Formiranje dva kućna saveta mahala u dva najveća naselja u Srbiji sa po 4000 stanovnika romske nacionalnosti, Poboljšanje stanja sanitarnog uredjenja romskih naselja u Bujanovcu i Lebanu (2006)</p>
4. AKCIONI PLAN ZAPOŠLJAVANJE	
Regulativa	Akcije
<p>Zakon o radu Nacionalna strategija zapošljavanja Strategija razvoja malih i srednjih preduzeća i preduzetništva</p>	<p>Preduzete afirmativne mere; Doneti propisi; Način finasiranja; Način ocene rezultata; Uvid u ostvarivanje preduzetih mera lokalnim zajednicama...</p>

<p>Strategija privrednog razvoja</p> <p>Strategija regionalnog razvoja</p> <p>Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju odraslih</p> <p>Zakon o socijalnoj zaštiti i obezbeđenju socijalne sigurnosti građana</p> <p>Akta jedinica lokalne samouprave:</p> <p>Lokalna strategija zapošljavanja Roma u Nišu (2005)</p>	<p>Stanje na lokalnom nivou:</p> <p>Izradjena i usvojena od strane NSZ, Lokalna strategija zapošljavanja Roma u Nišu (2005),</p> <p>Formirana Agencija za podsticanje preduzetništva niških Roma (2005-2006). Rezultat: prekvalifikovano 62 , otvorilo i registrovalo radnje 439 Roma pijačnih prodavaca,</p> <p>Formirano udruženje - Sindikat sakupljača sekundarnih sirovina (2006),</p> <p>Jačanje kapaciteta romske zajednice u oblasti zapošljavanja u Nišavskom okrugu, (2010), Tip projekata: mera socijalne intervencije u 6 lokalnih samouprava,</p> <p>Jačanje društvene pozicije individualnih sakupljača sekundarnih sirovina, Tip projekta: javno zastupanje.</p>
5. AKCIONI PLAN ELIMINISANJE DISKRIMINACIJE	
Regulativa	Akcije
<p>Zakon protiv diskriminacije</p> <p>Akta Skupštine AP Vojvodine</p> <p>Akta jedinica lokalne samouprave –ubaciti za Niš</p>	<p>Preduzete afirmativne mere;</p> <p>Doneti propisi; Način finasiranja; Način ocene rezultata;</p> <p>Uvid u ostvarivanje preduzetih mera u lokalnim zajednicama; poznati slučajevi i rasprostranjenost</p>
6. AKCIONI PLAN – POLOŽAJ POV RATNIKA PO OSNOVU UGOVORA O REDMISIJI	
Regulativa	Akcije
<p>Jedinstveni sporazum o readmisiji između Evropske unije i Republike Srbije</p>	<p>Preduzete afirmativne mere;</p> <p>Doneti propisi; Način finasiranja; Način ocene rezultata;</p> <p>Uvid u ostvarivanje preduzetih mera u lokalnim zajednicama;</p>

Vladine i nevladine inicijative za unapređenje obrazovanja Roma u Srbiji od predškolskog do visokog obrazovanja

Uzevši u obzir dostupne Internet izvore, publikacije i statističke podatke – primarno publikacije Open Society Institute (2007, 2010), u tekstu koji sledi daćemo pregled najvažnijih projekata, koji su sprovedeni u saradnji sa Ministarstvom prosvete Republike Srbije i organizacija civilnog društva za unapređenje obrazovanja Roma u predškolskom uzrastu, osnovaca i srednjoškolaca. Već dostupne informacije o ovim projektima ovde su dopunjene najnovijim podacima i prezentacijom projekata na lokalnom nivou.

Romski asistenti u nastavi u osnovnim školama su prvi put predstavljeni 1997. godine predškolskim grupama učenika romske nacionalnosti. Obrazovanje i angažovanje romskih asistenata u predškolskom obrazovanju je cilj projekta "Dečiji vrtić kao porodični centar za romsku decu" koji je realizovao Fond za otvoreno društvo i CIP (Centar za interaktivnu pedagogiju) u periodu 1997 - 2006. godine. Tokom implementacije projekta 22 romska asistenata i 5 drugih pomoćnika su edukovani za direktni obrazovni rad sa decom, unapređenje zdravlja dece i porodice, pomoć deci i njihovim roditeljima tokom procedure upisa u školu, prikupljanju dokumenata, kao i praćenje napretka dece u školi. Rad romskih asistenata je pretpostavljao saradnju sa školama, zdravstvenim institucijama, lokalnom samoupravom, i organizacijama kulture. Ovaj program je realizovan u 15 opština u Srbiji, u saradnji sa romskim NVO, obrazovnim institucijama, lokalnim samoupravama i Ministarstvom prosvete, a godišnje je uključivao 130 do 775 romske dece i angažovao 14 do 112 saradnika. (Misija OEBS u Srbiji, 2010) Od 2001. godine ovaj projekat je finansijski podržan od strane Open Society Institute, Fonda za otvoreno društvo, Concern Worldwide i lokalnih samouprava.

U 2002. godini romski asistenti su uvedeni u program osnovnih škola kroz sprovođenje projekta "Jednake mogućnosti - uključivanje romske dece i mladih u obrazovni sistem". Ovaj projekat je realizovan u periodu 2002 – 2006. godine od strane Fonda za otvoreno društvo i CIP u saradnji sa romskim NVO, obrazovnim institucijama, lokalnim samoupravama i Ministarstvom prosvete. Sprovođenje aktivnosti projekta finansijski je podržao Open Society Institute i Fond za otvoreno društvo. Glavni rezultat ovog projekta je definisanje i sprovođenje sveobuhvatnog modela za integraciju i kvalitetno obrazovanje romske dece, delujući na nivou nacionalnih, lokalnih i obrazovnih institucija i svih učesnika, uključujući i pristalice obrazovnog sistema. (Misija OEBS u Srbiji, 2010) Program je realizovan u sledećim školama: osnovne škole "Vuk Karadžić" i "Radoje Domanović" u Nišu, "Stanislav Sremčević" i "Natalija

Nana Nedeljković" u Kragujevcu, i srednje škole "12. februar" u Nišu i Tehnička Škola za mašinstvo i saobraćaj u Kragujevcu. Rad romskih asistenata je proširen i zavisi od potreba škole i dece, ali, su, takođe, definisani uslovi za upošljavanje romskih asistenata, kao i programi za kontinuiranu edukaciju romskih asistenata.

Zakon o osnovnom obrazovanju iz 2009. godine uvodi po prvi put kategoriju pedagoških asistenata kao novo mesto u obrazovnom sistemu, povećavajući mogućnost da romski asistenti budu angažovani kao školsko osoblje, a ne kroz različite projekte, što je bila praksa do tada.

Ministarstvo prosvete počelo je 2006. godine implementaciju projekta čiji je cilj bio uvođenje romskih asistenata u osnovne škole, u saradnji sa OEBS-om i uz tehničku podršku CIP-a. Od decembra 2006. godine do marta 2007. godine OEBS je finansijski i tehnički podržavao izbor i edukaciju 54 asistenta, ali zbog nedostatka finansijskih sredstava samo 28 od njih su radili u školama u periodu mart-jun 2007. godine. Tokom 2008. godine, Ministarstvo prosvete angažovalo je samo 24 od ovih 28 asistenata ponovo. Obuka asistenata za prve generacije nastavljena je tokom 2008. i 2009. godine na seminarima u kojima su učestvovali, zajedno sa predstavnicima škola u kojima su radili. U 2009. godini, 26 novih pomoćnika druge generacije počela obuka, od čega je deo deli sa nastavno osoblje. Takođe, u 2009. godini počela je obuka treće generacije asistenata, koji su radili u osnovnim školama u Beogradu. Ovi asistenti su imali zadatak da podrže obrazovanje dece koja su raseljena iz naselja ispod mosta "Gazela", a njihov rad je finansiran od strane Skupštine grada Beograda. Prema podacima Ministarstva prosvete u školskoj 2009/2010. godini 55 asistenata je radilo u 29 opština u 54 škola. (Open Society Institute, 2010)

Uključivanje Roma u obrazovanje i podrška za kontinuirano obrazovanje kroz povezivanje institucija i nevladinih organizacija na lokalnom nivou - razvojno obrazovni centri u 10 opština na jugu Srbije je projekat koji se realizuje od 2005. godine, uz finansijsku podršku opština i UNICEF-a. Projekat je sproveden u romskim naseljima, osnovnim školama, u prostorijama romskih NVO ili mestima koje pružaju jedinice lokalne samouprave. Oko 3.000 dece je uključeno u program, a aktivnosti uključuju obrazovni rad sa decom predškolskog uzrasta, dopunsku nastavu, i rad sa roditeljima, obrazovnim institucijama i lokalnim samoupravama.

Od oktobra 2012. godine UNICEF je postao partner u projektu "Razvoj društvenih centara u južnoj Srbiji", čiji je osnovni cilj doprinos jačanju razvojnih obrazovnih centara kao posebne mreže socijalnih centara, koji treba da odgovore na potrebe lokalne zajednice kroz zajednice za podršku. Fokus rada centara je na razvoju inovativnih i obrazovnih usluga. Specifični ciljevi su: a) razvoj centara zajednice kroz razvoj kapaciteta obrazovnih centara u sedam opština (Pilot, Bojnik, Lebane, Prokuplje, Surdulica, Vladičin Han i Niš), po ugledu na najbolje primere domaće i međunarodne prakse, b) podržati realizaciju prioriteta usluga i aktivnosti centara za socijalni rad u vezi sa obrazovanjem dece i mladih, i c) obezbeđenje kvaliteta u projektovanju i realizaciji prioriteta usluga i aktivnosti.

Poboljšanje obrazovanja Roma u južnoj Srbiji bio je projekat podržan od strane Vlade RS, Švajcarske agencije za razvoj, Hrišćanskog fonda za decu i EU. U početnoj fazi program je realizovan samo u Bujanovcu, a potom u još 5 opština na jugu Srbije: Vranje, Preševo, Vladičin Han, Vlasotince i Surdulica. Projekat je realizovan u periodu 2005 – 2011. godine u dve faze, a uključuje pripremne aktivnosti za upis u predškolsko obrazovanje, dodatne časove za romsku decu u osnovnim školama, obezbeđenje besplatnih udžbenika za romsku decu i časove pripreme za upis romske dece u srednje škole i na fakultete. Tokom implementacije, postignuti su sledeći rezultati: oko 2.500 dece i njihovih roditelja su bili uključeni u program, postignut je 100% obuhvat dece u predškolskom programu, 92% dece je nastavilo školovanje posle četvrtog razreda osnovne škole. Na ovom projektu je bilo angažovano 27 asistenata u pripremni program za upis u osnovne škole. U 2009. godini projekat je dobio međunarodnu nagradu ERSTE Fondacije za najbolji program socijalne inkluzije Roma u jugoistočnoj Evropi.

Zajedno do jednakosti je projekat koji je tokom 2006. godine realizovalo Ministarstvo prosvete uz finansijsku podršku Vlade Kraljevine Norveške. Projekat je realizovan u nekoliko gradova u Srbiji, u osnovnim školama u Boru, Zaječaru i Knjaževcu. Budžet za realizaciju projekta je bio 50,000 EUR, a postignuti su sledeći rezultati: dva dokumentarna filma o obrazovanju Roma, uspostavljanje i opremanje šest klubova u školama i romskim NVO. Procenjeno je da je bilo 318 direktnih korisnika projekta i 1,600 indirektnih.

Projekat **Jednake šanse u srednjoškolskom obrazovanju** se realizuje u saradnji sa Fondom za otvoreno društvo, CIP, Društvom srpsko-romskog prijateljstva "Stablo" i Udruženjem romskih studenata, a finansiran je od strane Instituta za otvoreno društvo i Dečije fondacija Pestaloci (I ciklus aktivnosti projekta 2005-2007. godina, II ciklus 2008-2010. godina, i III

ciklus 2011-2013. godina). Ciljevi projekta su da se razvije model srednjeg obrazovanja koje odgovara mladima iz zajednice i doprinosi razvijanju inkluzivnih obrazovnih politika. Projekat ispituje načine inkluzije romskih učenika u srednjim školama i otvaranje obrazovnog sistema za sistemске promene. Filozofija istovremenog ostvarivanja jednakog pristupa i kvaliteta školskog rada izražena je promenom obrazovnih iskustava romskih učenika. Cilj je da se postignu bolji uslovi za obrazovanje, povećanje pristupa i kvaliteta obrazovanja, korišćenjem savremenih metoda rada, uz poštovanje vrednosti socijalne pravde i uspostavljanje saradnje između Roma i većinskog stanovništva. Ovo uključuje i nastavnu praksu fokusiranu na dete, stvaranje klime socijalne pravde u srednjim školama i saradnju između Roma i većinskog stanovništva.

Edukacija učenika iz porodica koje su se vratile u Srbiju iz zemalja u kojima su živeli i radili je teško zbog niza nerešenih proceduralnih pitanja. Projekat ***Romska deca povratnici - od jezičkih barijera do društvenog kapitala***, koji je vodio Roma IDP Forum, u saradnji sa Ministarstvom pravde i uz podršku REF-a (2007-2008. godina), bavio se ovim pitanjima. Rezultati projekta obuhvataju definisanje procedura i zakonske predloge u saradnji sa Ministarstvom prosvete, razvijanje standarda i modela za nastavu srpskog kao drugog jezika za romsku decu povratnike iz inostranstva.

Kao kao i ostale manjine, Romi imaju pravo da pohađaju izborni predmet ***romski jezik sa elementima nacionalne kulture***. Program se sprovodi više ili manje uspešno tokom godina proteklih godina, u zavisnosti od okruženja. U 2007/2008. godini Romski informativni centar, uz podršku Ministarstva prosvete, radio je na razvoju nastavnog plana i programa predmeta od prvog do četvrtog razreda, i na njegovom uvođenju u više razrede.

Ministarstvo prosvete dodelilo je stipendije za uspešne romske učenike: 117 srednjoškolaca i 182 studenata u školskoj 2008/2009. godini je dobilo stipendije. Vladin program stipendija za 1.000 siromašnih srednjoškolaca u implementaciji Strategije za smanjenje siromaštva podržao je obrazovanje učenika iz socijalno ugroženih porodica u školskoj 2007/2008. godini. Pripadnost romskoj zajednici definisana je kao jedan od kriterijuma za bodovanje prijave učenika.

Tri stotine studenata iz Beograda i Niša dobilo je stipendije preko projekta ***Stvaranje uslova za povećanje obuhvata i uspešnosti romskih učenika u srednjoj školi***, koji je vodio Centar

za obrazovanje Roma i Dečji romski centar u školskoj 2007/2008. godini uz podršku Fonda za obrazovanje Roma. Iste organizacije su realizovale i projekat ***Stvaranje uslova za proširenje pristupa državnim stipendijama i povećanje uspeha romske dece u srednjim školama***, 2008–2009, u koji je uključeno 330 romskih učenika i 400 roditelja.

Tri hiljade studenata iz Beograda i Niša primilo je stipendije posredstvom projekta ***Kreiranje uslova za povećanje pokrivenosti i performansi romskih srednješkoljskih učenika***, koji su sprovodili Romski edukativni centar i Romski dečiji centar tokom školske 2007/2008. godine, uz podršku Romskog obrazovnog fonda. Iste ove organizacije su sprovele projekat ***Kreiranje uslova za povećanje pristupa vladinim grantovima i povećanje uspešnosti romske dece u srednjim školama*** tokom školske 2008/2009. godine, u koji je bilo uključeno 330 učenika i 400 roditelja.

U okviru projekta ***Inkluzija romskih učenika u srednjim školama u AP Vojvodini***, koji je vodio Pokrajinski sekretarijat za obrazovanje i kulturu u saradnji sa Savetom za integraciju Roma u AP Vojvodini i Udruženjem romskih studenata, obezbeđena je finansijska i savetodavna podrška za 353 studenata, pripadnika romske zajednice u školskoj 2007/2008. godini. Korisnici podrške su već bili upisani u srednje škole ili su tada upisali srednju školu.

U okviru programa ***Uključivanje romskih učenika u srednješkoljsko obrazovanje u Vojvodini***, koji je sprovodio Pokrajinski sekretarijat za obrazovanje i kulturu u saradnji sa Većem za integraciju Roma u Vojvodini i Asocijacijom romskih studenata, 353-oje studenata, članova romske zajednice, je dobilo finansijsku i savetodavnu pomoć, tokom školske 2007/2008. godine. Korisnici projekta bili su oni koji su tek upisivali, kao i oni koji su već pohađali srednje škole i pomoć je pokrivala period do završetka srednješkoljskog obrazovanja.

Projekat ***Druga šansa - Razvoj sistema funkcionalnog osnovnog obrazovanja odraslih u Srbiji***, sproveden je od strane Ministarstva prosvete i nauke uz finansijsku podršku Evropske unije. Projekat je realizovan u 70 osnovnih škola iz cele Srbije u dve faze. Tokom prve faze definisan je program edukacije za odrasle, a nastavnici iz odabranih škola su obučeni za realizaciju nastavnih aktivnosti zasnovanih na principima obrazovanja odraslih i interaktivnih metoda nastave. U periodu 2011 – 2013. godine organizovana su tri jednogodišnja ciklusa obrazovanja: tokom prvog ciklusa učesnici su završili prva četiri razreda osnovne škole, tokom drugog ciklusa završili su peti i šesti razred, a tokom trećeg ciklusa su završili sedmi i

osmi razred osnovne škole i stručne obuke u trajanju od tri meseca za jedno od 50 ponuđenih zanimanja. Osnovno obrazovanje je organizovano u osnovnim školama, a stručne obuke su organizovane u srednjim školama i Nacionalnoj službi za zapošljavanje. Učešće u obrazovnim programima je besplatno za sve polaznike starije od 15 godina, koji nisu završili osnovnu školu. Glavni rezultat ovog projekta bio je veliki broj odraslih koji su završili edukativni program u jednom od ciklusa - ukupno 4,565 učesnika. Što se tiče stručnog osposobljavanja, 84 srednje škole su uključene u projekat i 1,259 učesnika završilo je neki od treninga - učesnici su bili najviše zainteresovani za obuke za kuvara, zavarivača, mehaničara, frizera i prodavca. Za realizaciju nastavnih aktivnosti formirano je 154 školska tima i obučeno 1,355 nastavnika iz osnovnih i srednjih škola za obrazovanje odraslih. Najveći broj učesnika bili su polaznici romske nacionalnosti (49,2%) i srpske nacionalnosti (35,8%).

Funkcionalno osnovno obrazovanje odraslih Roma je pilot program u sedmom i osmom razredu osnovnog obrazovanja u školskoj 2006/2007. godini. Osnovni cilj je bio da se stvore okvirni uslovi za osnovno obrazovanje odraslih Roma, a kasnije i za ostale odrasle sa sličnim problemom. Strateški, programski i obrazovni okvir za stvaranje i stalno prilagođavanje funkcionalnog osnovnog obrazovanja odraslih, uglavnom Roma je napravljen. Program je realizovao Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, u saradnji sa Ministarstvom rada i socijalne politike, Ministarstvom prosvete, Kancelarijom za ljudska prava - Odjeljenje za Rome, Nacionalnim savetom Roma i Strategijom za smanjenje siromaštva. Program je obuhvatio 275 mladih Roma uzrasta od 15 do 35 godina, od kojih je 212 završilo osnovnu školu; profesionalnu obuku završilo je 168 učesnika, od kojih je 53 pronašlo posao. Postignuti rezultati projekta bili su: razvijen i formalno odobren program funkcionalnog osnovnog obrazovanja za sedmi i osmi razred osnovne škole, obuka nastavnika i asistenata, i programi stručne obuke. Ukupno 390 učesnika je završilo 7. i 8. razred i 276 studenata pohađalo obuku.

Pored projekta **Obrazovanje za sve: Unapređivanje dostupnosti i kvaliteta obrazovanja za decu iz marginalizovanih grupa**, još jedna inicijativa na nacionalnom nivou, relevantna za inkluzivno obrazovanje, je projekat **Pružanje unapređenih usluga na lokalnom nivou - DILS**. DILS se sprovodi u saradnji sa Ministarstvom zdravlja, Ministarstvom prosvete i Ministarstvom rada i socijalne politike. Aktivnosti su finansijski podržane zajmom Svetske banke/Međunarodne banke za obnovu i razvoj (2009-2012). Glavni cilj projekta je jačanje

institucionalnih kapaciteta u zdravstvu, obrazovanju i socijalnoj zaštiti na lokalnom nivou za pružanje delotvornijih, pristupačnih usluga korisnicima ujednačenog kvaliteta, finansiranih po principu "novac prati korisnika" , u decentralizovanom okruženju koje vodi računa o potrebama ranjivih grupa korisnika. Unapređivanje obrazovanja Roma je prioritet DILS projekta, u okviru kojeg će se realizovati obuka za kreatore politike, nastavnike i škole, i finansijska pomoć za realizaciju manjih projekata. Tri glavne oblasti delovanja su: unapređenje kapaciteta lokalnih institucija za integrisano obrazovanje Roma, sprečavanje diskriminacije i osipanje romske dece u obrazovnom sistemu i promovisanje jednakog kvaliteta obrazovanja i podsticanje kulturnog identiteta. U cilju razvijanja efikasnog modela inkluzivnog obrazovanja izabrano je devet osnovnih škola u Kragujevcu, Beogradu, Pančevu, Užicu, Zaječaru, Novom Sadu i Somboru i u periodu novembar 2009. godine - maj 2010. godine u ovim školama je realizovan razvijen model inkluzivnog obrazovanja.

Kada je reč o obukama i kursevima za obrazovanje odraslih Roma na lokalnom nivou, postoje obuke u organizaciji Regionalne privredne komore u Nišu, Regionalnog centra za razvoj malih i srednjih preduzeća i preduzetništva u Nišu, kao i Nacionalne službe za zapošljavanje. Svi projekti koji se bave romskim pitanjima sprovedeni su uz direktnu ili indirektnu saradnju sa romskim organizacijama.

Nacionalna služba za zapošljavanje redovno sprovodi mere u cilju podsticaja za zapošljavanje Roma. Ove mere i postignuti rezultati u prethodnim godinama su sumirani, prema godišnjim, izveštajima u sledećoj tabeli.³

Mera	Godina		
	2010	2011	2012
Motivaciono-aktivaciona obuka za žene)	825 osoba (44.24%)	1,545 osobe (42.91%)	1,265 osobe (45.69%)

³ Nacionalna služba za zapošljavanje, *Izveštaj o radu Nacionalne službe za zapošljavanje za 2010., 2011. i 2012. godinu*, Beograd, retrieved from: http://www.nsz.gov.rs/live/dokumenti/izve_taj_i_program_rada_nsz.cid4040, access date: October 20th 2013

Rome			
Subvencije Romima za samozapošljavanje	88 osoba (14,080,000.00 RSD ukupno)	39 osoba (6,240,000.00 RSD ukupno)	11 osoba (1,760,000.00 RSD ukupno)
Subvencije poslodavcima za zapošljavanje nezaposlenih lica romske nacionalnosti	40 osoba (6,400,000.00 RSD ukupno)	7 osoba (1,100,000.00 RSD ukupno)	3 osobe (500,000.00 RSD ukupno)
Osnovno funkcionalno obrazovanje nezaposlenih Roma	11 osoba	11 osoba + 430 osoba kroz projekat "Druga šansa"	930 osoba kroz redovne programe i projekat "Druga šansa"

Nacionalna služba za zapošljavanje bira kandidate sa liste nezaposlenih Roma, ali takođe uključuju Rome koji nisu na zvaničnom spisku nezaposlenih, jer Nacionalna služba za zapošljavanje na ovim svim programima edukacije blisko saraduje sa romskim organizacijama. Pošto su stručne obuke organizovane prema potrebama tržišta rada i/ili poslodavaca, učesnici stiču veštine koje će im omogućiti da lakše pronađu posao. Uprkos tome, interesovanje za ove programe je nedovoljno, a glavni razlog je trajanje ovih programa, jer nezaposleni Romi nisu zainteresovani za obrazovne programe koji traju duže.

U periodu april - jun 2007. godine Regionalna privredna komora u Nišu u saradnji sa Centrom za podršku ženama u Kikindi, Ženskim prostorom u Nišu, HUR u Nišu i opštinom Medijana realizovala je projekat ***Ekonomsko osnaživanje Romkinja u Nišu i Pirotu***. Ovaj projekat je finansiran od strane Organizacije za evropsku bezbednost i saradnju – Misija u Srbiji (OEBS). Cilj je bio da se ekonomski osnaže žene iz romske zajednice u opštinama Niš i Piroto kroz sticanje novih znanja i veština, kako bi mogle da započnu sopstveni posao u narednom periodu. Glavne aktivnosti realizovane tokom ovog perioda od tri meseca bile su: organizovanje obuka i konsultacija na brojne teme u cilju povećanja samopoštovanja učesnica, obezbeđenje neophodne edukacije na teme iz pravnih, finansijskih i marketinških aspekata

poslovanja, i obuke za sastavljanje biznis plana i uspešno upravljanje kompanijom. Korisnice ovog projekta bile su 24 Romkinje, a 21 žena je uspešno završila edukaciju. U toku edukacije, polaznice su sastavile 10 biznis planova, koji su ocenjeni od strane stručnjaka, a polaznice su dobile potrebne informacije o mogućnostima finansiranja sopstvenog biznisa.

Regionalni centar za razvoj malih i srednjih preduzeća i preduzetništva u Nišu organizuje edukacije već 11 godina. Osnovna aktivnost ovog centra od 2002. godine do sada je obuka i konsultantske usluge za potencijalne preduzetnike i početnike u biznisu. Centar nudi sledeće vrste obuke:

- Orijentacioni trening pod nazivom "Šta treba da znate o biznisu i preduzetništvu" u trajanju od dva dana (5 časova dnevno u trajanju od 45 minuta). Ova obuka treba da podigne nivo razumevanja osnovnih pojmova u poslovanju i preduzetništvu, obuči učesnike da prepoznaju uspešne preduzetnike i procene privredno okruženje. Evaluacija učesnika se vrši na kraju obuke u formi samovrednovanja pomoću testa pod nazivom "Da li sam ja preduzetnik".
- Osnovni trening pod nazivom "Kako da pokrenete biznis" u trajanju od 5 dana (4 časa dnevno u trajanju od 45 minuta). Ovaj trening je namenjen ljudima koji žele da započnu sopstveni biznis i ljudima koji vode sopstveni biznis 2 godine maksimalno. Obuka obuhvata sledeće teme: Pravni okvir za osnivanje preduzeća, Marketing i prodaja, Finansijsko upravljanje i Izrada biznis plana. Cilj obuke je da se izradi sopstveni biznis plan, tako da učesnici rade individualno. Evaluacija učesnika se vrši na kraju obuke procenom individualnih biznis planova.
- Napredne obuke na razne teme prilagođene zahtevima korisnika.

Učesnici, koji su uspešno završili obuku, dobili su potvrdu o pohađanju kursa, koja im je obezbeđivala prioritetni status u dobijanju finansijske pomoći za pokretanje sopstvenog biznisa.

Prema internoj evidenciji, na treninzima Regionalnog centra je obučeno oko 3.200 učesnika, od kojih samo 80 do 150 Roma. Treninzi su bili finansirani od strane Republičke agencije za razvoj malih i srednjih preduzeća i Nacionalne službe za zapošljavanje.

Iako su predstavljeni programi samo deo veoma snažne inicijative za uključivanje Roma u obrazovni sistem u Srbiji, može se zaključiti da je program edukacije odraslih na temu finansijske pismenosti oskudan. Većina programa i finansijska podrška ima za cilj unapređenje kapaciteta obrazovnih institucija za uključivanje Roma na nivou osnovne obrazovanja. Najveći napori su učinjeni da se romska deca uključe u predškolsko obrazovanje i zadrže u osnovnim školama tako što su pružane savetodavne usluga i izmenjeni nastavni programi. Međutim, pedagoški asistenti rade sa svim manjinskim grupama, a ne samo sa Romima, tako da se može postaviti pitanje privrženosti specifičnim potrebama romske dece. Na srednjoškolskom nivou obrazovanja i na nivou visokog obrazovanja, programi su fokusirani na informativnu, savetodavnu i finansijsku podršku romskoj deci.

Programi za obrazovanje odraslih Roma su fokusirani na funkcionalnu pismenost i stručne obuke. Ovi programi su obezbeđeni kako od strane vladinih, tako i od strane nevladinih institucija, a njihov osnovni cilj je da se poveća uposlenost Roma. Postoje vrlo specifične obuke na teme vezane za samozapošljavanje pokretanjem sopstvenog biznisa, ali prema našem istraživanju niko od ispitanika nije uspeo da održi svoje poslovanje na duži vremenski period. Svi intervjuisani Romi, koji su započeli sopstveni biznis korišćenjem start-up obuke i finansijske podrške, žalili su se da nisu znali kako da upravljaju finansijama i ostvare profitabilno poslovanje na nestabilnom tržištu. Dakle, možemo zaključiti da je osnovno znanje o finansijskom upravljanju oskudno, i, samim tim, svaka dalja obuka na temu upravljanja poslovanjem i finansijama preduzeća će verovatno biti neuspešna.

Na osnovu analize prethodno organizovanih neformalnih edukativnih aktivnosti, zaključak je da Romi preferiraju participativne metode učenja i obuke u poređenju sa ex-katedra predavanja i sličnih metoda nastave i obuke. Više im odgovara učenje kroz primere (studije slučaja, igra uloga, simulacije, eksplicitno korišćenje prethodnog znanja polaznika; razmena iskustava i refleksija polaznika), iskustveno učenje (posete, praćenje i evaluacija stanja itd.), grupni rad, ali u manjim grupama (vođenje polaznika i/ili mentorstvo, posebno za male grupe polaznika), reagovanje na potrebe učenja – ciljno orijentisano, pozitivno i konstruktivno trening okruženje, primenljivost znanja – u ličnom i profesionalnom smislu, samostalno usmeravanje učenja (prema <http://www.cremole.eu/guidebook.pdf>). Za grupni rad preporučujemo grupe polaznika različitih starosnih dobi i raznorodne kako bi došlo do

značajnije razmene iskustava. Dosadašnja iskustva takođe pokazuju da učesnici cene podsticaje za svoj rad, i da ovo povećava motivaciju za praćenje kursa.

Lokalna metodologija

Opis istraživačkog konteksta – zajednica/e u kojoj/ima je sprovedeno istraživanje

Istraživanje je sprovedeno u gradu Nišu, pri čemu su učesnici uglavnom bili stanovnici dva najveća gradska romska naselja – Beograd Ma(ha)la i Crvena Zvezda. Međutim, nekoliko ispitanika je iz ostalih delova grada, koji nisu nastanjeni uglavnom romskim stanovništvom, uključujući i ruralne delove na ivicama grada. Zbog toga smo opisali širi istraživački kontekst, grad Niš.

Prema Strategiji razvoja Grada Niša (Lokalna samourava Niš, 2009, str. 1-5), Grad Niš je lociran u jugoistočnom delu Srbije, u dolini reke Nišave, na *43°19' latitude severne geografske širine i 21°54' istočne geografske dužine*. Centr grada nalazi se na 194m nadmorske visine. Najviša tačka u gradskoj oblasti je Sokolov kamen na Suvoj Planini (1523m), a najniža tačka je u selu Trupale, blizu ušća reke Nišave (173m nadmorske visine). Grad se pruža na 596.71 km² i sastoji se od pet gradskih opština.

Grad Niš se nalazi na raskršću najbitnijih evropskih i balkanskih puteva⁴, koji povezuju Malu Aziju i unutrašnjost Evrope i Crno More sa Sredozemljem. Niš je centar Nišavskog regiona koji je najveći u Jugoistočnoj Srbiji.

Trenutno u Nišu živi 260.237 stanovnika naredne strukture (Zavod za statistiku Srbije, 2013) po osnovnim etno-kulturalnim kriterijumima:

- Religija:
  - 240.765 (92,52% ukupnog broja stanovnika) je pravoslavne vere,
  - 809 (0,31%) katolika,

---

⁴ Kroz teritoriju grada Niša prolaze 3 međunarodna pravca drumskog i železničkog saobraćaja – nekoliko putnih pravaca koji povezuju Balkan i Centralnu i Zapadnu Evropu, uključujući i Koridor X, kao i putevi koji povezuju Jadransko, Egejsko i Crno more. Ovi putevi su poznati od antičkih vremena i predstavljaju utabane staze kroz koje su se narodi, dobra i vojske kretali. Poznati kao mreža puteva pod imenom Via Militaris u rimskom i vizantijskom periodu, ili kao Konstantinov put u srednjem veku i periodu vladavine Turaka, ovi putevi predstavljaju glavne evropske saobraćajne „arterije“.

- 258 (0,10%) protestanata,
  - 117 (0,04%) stanovnika koji pripadaju ostalim hrišćanskim veroispovestima, i
  - 2.486 (0,96%) stanovnika pripada islamskoj verskoj zajednici.
- Maternji jezik:
    - 249.949 (95,89% ukupnog broja stanovnika) stanovnika govori srpski kao maternji jezik,
    - 662 (0,21%) makedonski jezik,
    - 366 (0,10%) bugarski,
    - 80 (0,03%) albanski,
    - po manje od 50 stanovnika koristi naredne jezike kao maternje: 48 (0,02% ukupnog broja stanovnika Niša) mađarski jezik, 32(0.01%) nemački, 31 (0,01%) bosanski, 15 (0,005%) vlaški i 1 (0%) bunjvački.
  - Nacionalnost:
    - 243.381 (93,52% ukupnog broja) stanovnika je srpske nacionalnosti,
    - 6.996 (2,69%) Roma,
    - 935 (0,35%) Bugara,
    - 823 (0,32%) Makedonaca,
    - 659 Crnogoraca (0,25%).
    - Drugih nacionalnosti (po veličini grupacije): Jugosloveni (416), Hrvati (398), Goranci (202) , Slovenci (104) i drugi⁵.

---

⁵ Po manje od 100 stanovnika Niša je sledećih nacionalnosti (navedene po veličini populacije): Albanci, Mađari, Rusi, Bošnjaci, Bosanci, Slovaci, Rumuni, Nemci, Ukrajinci, Vlasi, Bunjevci, Rusini. Takođe, 3018 osoba se nije izjasnilo po ovom pitanju na Popisu, za 2362 je nepoznato koje su nacionalnosti, a 481 ispitanik je pomenuo druge nacionalnosti (npr. regionalne - Nišlija i sl.).

Niš je grad sa najvećom zajednicom Roma u Južnoj Srbiji – Romi čine 2,7% (6.996 od 260.237 stanovnika) populacije grada Niša i 3,06% populacije Nišavskog regiona (11.499 od 376.319). Poređenja radi, na nacionalnom nivou, Roma čine 2,05% ukupne populacije Republike Srbije (147.604⁶ od ukupno 7.186.862).

Beograd mala se smatra najvećim romskim naseljem u Nišu i Južnoj Srbiji. Nalazi se u centralnom delu grada (do 10 minuta hoda od centra), oivičena naseljem Crveni Krst na severu i rekom om na jugu. Deo je gradske opštine Crveni Krst, locirane uz jedan od najvažnijih ulaza u grad i uz autoput E 75 koji povezuje Niš sa glavnim gradom Srbije - Beogradom⁷. Glavna autobuska stanica je locirana u ovom naselju koje je delimično rezidencijalno i delimično komercijalno (zelena i buvlja pijaca se nalaze u njemu, kao i mnoge druge radnje i restorani). Tačan broj Roma koji žive u ovom naselju je nepoznat:

- Po nezvaničnim izvorima oko 4.500 Roma živi u ovom naselju⁸,
- Prema zvaničnim podacima iz gradske opštine Crveni Krst (oficijalni veb sajt opštine Crveni Krst, 2013), navedeno je da u *celoj ovoj gradskoj opštini* živi oko 2.600 Roma⁹
- U rezultatima najnovijeg Popisa navedeno je da 2.464 Roma živi u opštini Crveni krst, većina u naselju Beograd mala. Po ovom izvoru, 1.262 je muškog, a 1.202 ženskog pola, a prosečna starost stanovnika u ovom naselju je 29.

Drugo veliko romsko naselje zove se Crvena Zvezda. Ovo naselje je locirana u gradskoj opštini Palilula u kojoj živi 73.801 stanovnika, od kojih je 2.745 Roma po podacima iz Popisa 2011. godine. Ali, u taj podatak se može s pravom posumnjati, po izjavi koja je navedena na oficijalnom web site-u ove opštine:

---

⁶ Po nekim usmenim izvorima – Romski aktivisti sa kojima smo razgovarali – u Srbiji ima oko 450.000 do 500.000 po Jedinstvenom matičnom registru Roma koji je sastavljen pre izbora u Nacionalni Savet Roma. Ova pretpostavka se ne može uzeti *zdravo za gotovo*, ali je bitna indikacija, podržana i drugim izvorima, o tome da Roma u Srbiji ima znatno više od približno 150 000 koliko se navodi u Popisu.

⁷ Beograd mala je i dobila ime po tome što je locirana uz put koji vodi za Beograd i to od davnina, uz izlaz iz Tvrđave koji se naziva Beograd mala.

⁸ Po nekim izvorima ima ih i više, jer su se mnogi na popisu izjasnili kao Srbi (ukupno 28.751 stanovnika opštine Crveni Krst su se izjasnili kao Srbi), a mnogi nisu ni registrovani u zvaničnim asministrativnim službama. Takođe je bitno navesti i podatak da se u Popisu iz 2011. godine 247 osoba iz opštine Crveni Krst nije izjasnilo po pitanju nacionalnosti, a 316 osoba je odgovorilo "Ne znam (koje sam nacionalnosti)."

⁹ Navod iz ovog izvora: *U delu gradske opštine koja pripada gradu (jer ovoj gradskoj opštini pripada i nekoliko okolnih sela) živi 8.882 stanovnika, od kojih je skoro 1/3 Roma (oko 2.600 osoba) i to uglavnom u delu grada koji se zove 12. februar – gde se i nalazi Beograd mala.*

“istraživanje sprovedeno 2002.godine (Popisu-prim. aut.) ne daje potpuno tačne podatke, jer se navodi da in u opštini živi 3.435 pripadnika najveće nacionalne manjine, Roma, ali je pretpostavka da ih zapravo ima oko 7.500” (pficijelni veb sajt gradske opštine Palilula, 2013).

Takođe, neke romske porodice još uvek žive u ostalim naseljima (npr. Stara Cigan mala), ili *integrirani* u ostalim delovima grada. I u ostale 3 gradske opštine (Medijana, Niška Banja i Pantelej) živi po 500 do 600 Roma, po rezultatima Popisa.

Regrutovanje i selekcija ispitanika (za intervjuje i fokus grupe)

Tokom istraživanja, ili grupe projektnih aktivnosti usmerene na procenu potreba ciljne grupe, sprovedene su 3 vrste aktivnosti. U okviru svake od njih su primenjivane određene strategije za regrutovanje i selekciju učesnika. Te strategije su opisane u narednom tekstu.

Aktivnosti vezane za ***kabinetsko istraživanje*** podrazumevale su prikupljanje sekundarnih podataka iz naučnih radova i relevantnih izveštaja o Romima u Srbiji, sprovedenim projektima i programima, koji su publikovani ili dostupni on-line. Kontaktirano je 15-ak predstavnika lokalne vlasti i NVO, kako bi nam pružili informacije o implementaciji programa i projekata, dobijenim rezultatima i eventualnim problemima u implementaciji. Prikupljeni podaci su sumirani u Nacionalnom izveštaju. Pomenute osobe smo kontaktirali na osnovu ličnog poznanstva (članovi tima su već sarađivali sa njima), a potom su usledili i drugi kontakti bazirani na preporukama. Gotovo svi predstavnici lokalnih institucija i NVO su pokazali spremnost da nam pomognu, sem troje koji su objasnili da imaju puno tekućih obaveza.

Za obezbeđenje učesnika na fokus grupama primenili smo nekoliko strategija baziranih na in/direktnim kontaktima:

- Kontaktiranje predstavnika 4 lokalne NVO čiji je cilj poboljšanje socio-ekonomskog statusa Roma , kako bismo pozvali njihove predstavnike da učestvuju u fokus grupi i da nam preporuče druge potencijalne učesnike u fokus grupama i intervjuima,

- Kontaktiranje dvojice sociologa koji su poznati istraživači romske populacije u Srbiji, kako bismo osigurali njihovo učešće u fokus grupi i dobili preporuke druge potencijalne učesnike u fokus grupama i intervjuima,
- Kontaktiranje predstavnika lokalne vlasti – institucija relevantnih za oblast projekta,
- Kontaktiranje Nacionalne službe za zapošljavanje - kancelarije u Nišu,
- Učešće na sastanku predstavnika romskih organizacija (više od 20) 25.2.2013. u Vranju,
- Kontaktiranje osoba zaposlenih u bankama kako bismo i od njih dobili informacije o temi istraživanja.

Sve ove aktivnosti su rezultirale dovoljnim brojem kontakata potencijalnih učesnika u fokus grupama. Želeli smo da obezbedimo oko 20 kontakata kako bismo osigurali po 6-8 učesnika na svakoj od njih. Kao facilitatori su na obe fokus grupe bili angažovani ljudi sa velikim uticajem u grupi učesnika – profesionalaca. Na fokus grupi sa predstavnicima bankarskog sektora facilitator je bila osoba sa bogatim iskustvom koja je na čelu jednog sektora udruženja. Facilitator na drugoj fokus grupi (sa aktivistima iz romskih NVO i drugim profesionalcima) bio je lider najuticajnije romske NVO u Nišu i jedne od najznačajnijih NVO u Srbiji. Moderatori na obe fokus grupe bili su istraživači angažovani na projektu, uz podršku ostalih članova projektnog tima. Grupe učesnika na obe fokus grupe mogu se smatrati reprezentativnima, jer su učestvovali i mlađi i stariji aktivisti i profesionalci, bilo je više žena nego muškaraca u prvoj fokus grupi, ali na drugoj je bila suprotna situacija, učesnici su bili osobe sa manje i više iskustva, različitih zanimanja.

Kako bi se osiguralo učešće dovoljnog broja ispitanika na intervjuima, koristili smo dve osnovne strategije: 1) lične kontakte, i 2) preporuke osoba kontaktiranih radi učešća u fokus grupama (predstavnicima NVO i institucija lokalne vlasti, istraživači...). U sprovođenju intervjua imali smo dragocenu pomoć lokalnih facilitatora koji su nam pomogli da dođemo u kontakt i upoznamo se sa ispitanicima. Ti facilitatori su lider i dvoje aktivista društvenog centra u naselju Crvena Zvezda i još jedan mladi aktivista iz naselja Beograd Mala, troje istraživača – sociologa i jedna uticajna osoba iz ruralne sredine u kojoj su održana 3 intervjua.

Ukupan broj intervjuisanih je 20, kao što je predloženo. Svi su se izjasnili kao Romi, što je bio neophodan preduslov za učešće u intervjuu. Svih dvadesetoro ispitanika imaju srpsko državljanstvo. Neki podaci o reprezentativnosti grupe ispitanika su prezentovani u narednoj tabeli.

Godine starosti	6-oro mlađih od 25 godina 6 žena starijih od 25 godina 6 muškaraca starijih od 25 godina + jedna mlađa od 25 i jedna stadija od 25 godina			
Pol	9 muškaraca (6 starijih od 25 i 3 mlađih od 25 godina) 9 žena (6 starijih od 25 i 3 mlađih od 25 godina) + 2 muškaraca (mlađih od 25 god.)			
Mesto prebivališta	10-oro živi u romskim naseljima, od čega 7-oro u 2 najveća gradska naselja, a 3 u ruralnim romskim naseljima 10-oro živi u gradu Nišu, ali van romskih naselja			
Nivo obrazovanja	Bez formalnog obrazovanja	Osnovnoškolsko obrazovanje	Srednješkolsko obrazovanje	Fakultetsko obrazovanje
	1	4	12 (4 -oro su trenutno studenti Univerziteta)	3
Zanimanje ispitanika	<ul style="list-style-type: none"> - 4 studenata Univerziteta - 5 domaćica - 3 pedagoška asistenta (zaposlenih u osnovnim školama u Nišu) - 1 bankarski službenim - 3 radnika (moler-nezaposlen, mehaničar i odžačar) - 3-oje angažovano na projektima lokalnih NVO i republičkih Ministarstava zdravstva i prosvete (2-oje formalno nezaposleno, angažovano honorarno i 1 formalno zaposlen sa ugovorom na 3 godine) - 1 nezaposlen, visoko obrazovan (M.Sc iz biologije) 			
Struktura porodice ispitanika	<ul style="list-style-type: none"> - 5 porodica tipa "nukleus" (roditelji i deca): 1 tročlana, 3 četvoročlane i 1 devetočlana (roditelji i 7 maloletne dece starosti od 3 do 15 godina) - 11 porodica u kojima "deca" starija od 18 godina žive sa roditeljima: 6 porodica sa 3-5 člana; 3 hraniteljske porodice; 1 porodica koju čine mladić i njegova majka; 1 porodica koju čine mladić i njegov deda 			

	<ul style="list-style-type: none"> - 2 domaćinstva koja se sastoje od članova 3 generacije npr. deca, roditelji i roditelji roditelja (5 i 7 članova ukupno) - Jedno domaćinstvo sa 4 člana – pripadnika 2 generacije, bez dece - Jedno jednočlano domaćinstvo – mladić, mlađi od 25 godina, zaposlen, roditelji žive u drugom gradu.
--	--

Atmosfera na obe fokus grupe je bila odlična. Učesnici su bili visoko motivisani i voljni da govore i slušaju, razmenjuju iskustva i mišljenja. Prva fokus grupa je trajala oko sat i po i na njoj su uglavnom razmatrane teme vezane za neophodnost finansijske edukacije. Druga fokus grupa je trajala više od 2 i po sata u formalnom delu, što je bilo praćeno neformalnom diskusijom. Profesionalci i aktivisti iz obe fokus grupe ocenili su razmatrane teme kao veoma značajne, metode rada kao veoma adekvatne, a projektni tim kao veoma profesionalan i zainteresovan. Učesnici druge fokus grupe su pokazali volju da pomognu u narednim aktivnostima na projektu i posle njega kako bi osigurali održivost finansijskog opismenjavanja Roma. U sprovođenju fokus grupa nismo naišli ni na kakve probleme, čak ni dugo trajanje druge fokus grupe nije smatrano problemom, jer su svi učesnici bili veoma zainteresovani i aktivni. Stekli smo utisak da će ovaj projekat podstaći članove zajednice da pokrenu slične projekte.

Intervjui su takođe dobro prošli. Ispitanici su bili veoma motivisani i kooperativni, naročito ljudi lošeg ekonomskog statusa i aktivisti. Prvi su želeli da ispričaju detalje o problemima sa kojima su suočeni, a drugi su imali puno informacija (o poziciji Roma u Nišu i Srbiji) koje su želeli da podele. Neki od intervjuera su zato trajali oko 45 minuta do čak sat i po vremena. Sa druge strane, nekoliko ispitanika ima samo jedan ili dva izvora prihoda, skoro svi troškovi su vezani za nabavku hrane/namirnica, nemaju kredite/pozajmice, niti ušteđevinu, pa su intervjui sa njima trajali pola sata u proseku. Najkraći intervju je trajao 25 minuta, ali su i u njemu dobijene sve relevantne informacije.

Svi ispitanici su adekvatno odgovorili na sva pitanja, nijedna tema za njih nije predstavljala tabu. Ipak, većina ispitanika je nevoljno odgovarala ili nije uopšte odgovarala na pitanja o simbolima uspeha i bogatstva. Rezlog za to se može naći u težnji društveno prihvatljivim odgovorom...

Što se tiče problema sa kojima smo se susreli u sprovođenju intervjua i fokus grupa, i načina na koje smo rešavali te probleme, pominjemo sledeće:

- Očekivali smo da obe fokus grupe i većinu intervjua završimo tokom aprila, ali su se planovi promenili i morali smo da odložimo ove aktivnosti. Zbog toga smo tokom aprila završili celokupni izveštaj proistekao iz kabinetskog istraživanja i pripremili ga kao deo Nacionalnog izveštaja. Razlog za ovu promenu je činjenica da je *većina lokalnih partnera, romskih NVO, kao i pojedinaca, bila veoma zauzeta tokom aprila (zbog aktivnosti u okviru Dekade Roma i priprema za Đurđevdan)*. Zbog toga su nas savetovali da odložimo sprovođenje ovih aktivnosti za maj i jun.
- *Sezonski poslovi nekih ispitanika* su izazvali odlaganje nekoliko intervjua.
- Pristup određenom broju ispitanika bio je olakšan zbog činjenice da su nas sa njima upoznali članovi zajednice (NVO aktivisti) čime smo zadobili njihovo poverenje.

Svi aspekti predmeta istraživanja su ispitani i sve aktivnosti procesa istraživanja sprovedene.

Rezultati

Izvori prihoda

Ova kategorija se odnosi na nekoliko tema:

- Kako ispitanici i njihove porodice ostvaruju prihode koji su im neophodni za život;
- Članovi porodice koji zarađuju/obezbeđuju prihode;
- Iznos prihoda koji se ostvaruju na individualnom/nivou porodice;
- Glavni izvori prihoda – njihova frekvencija, stabilnost, izvesnost (tokom naredne godine ili 5 godina), glavni faktori koji utiču na stabilnost prihoda, problemi vezani za izvore prihoda, tendencija rasta/smanjenja prihoda u budućnosti;
- Iznos novca koji odlazi u “individualni” i “porodični” budžet;
- Kategorizacija prihoda po osnovu njihove regularnosti (redovni i dodatni) i izvora (izvori/članovi porodice koji zarađuju) sa specifikovanjem iznosa i frekvencije/situacija u kojima se ostvaruju ;
- Tipovi socijalne pomoći kao kategorija prihoda.

Prvi deo ovog odeljka odnosi se na opis načina na koje ispitanici i njihove porodice nabavljaju novac koji im je neophodan za život, tačnije na glavne izvore prihoda – njihovu frekventnost, stabilnost, izvesnost; kategorizaciju prihoda na osnovu regularnosti i izvora prihoda sa specifikacijom frekventnosti/situacija u kojima se ostvaruju; i tipove socijalne pomoći kao kategoriju prihoda.

Postoje dva osnovna tipa prihoda, prema njihovoj frekventnosti, regularnosti i stabilnosti – redovni i dodatni prihodi. Redovni prihodi su:

- PLATA (dohodak): 11 domaćinstava iz kojih dolaze ispitanici imaju 1 ili 2 formalno zaposlena člana,
- PRIHODI OD HRANITELJSTVA u 3 domaćinstva,
- NACIONALNA SOCIJALNA POMOĆ:
  - Porodične penzije –penzija preminule osobe koju je nasledio član porodice – 2 slučaja
  - Pomoć tipa “materijalna pomoć u slučaju nezaposlenosti” – u 9 porodica
  - Pomoć za porodice sa decom u 5 porodica

Najviši prihodi na nivou domaćinstva pomenuti su u razgovoru sa visoko obrazovanom osobom koja radi kao pedagoški asistent i veoma je angažovana u romskom ženskom pokretu:

U našoj porodici radi nas dvoje – tata i ja. Tata radi u „Tigru“, jedinoj fabrici koja radi u Pirotu i zapošljava ogroman broj ljudi iz grada i okoline. On je zaposlen „za stalno“, radi već 31 godinu i ima redovna primanja. I moja su primanja stalna, ja radim 3 godine. Posao sam dobila tako što sam se javila na konkurs Ministarstva prosvete gde su zahtevi bili da kandidat bude romske nacionalnosti i ima iskustva u radu sa decom. Ja sam prethodno radila sa decom u jednoj NVO par godina, praktično u vrtiću za decu. U nevladinom sektoru radim od 2006. (od svoje 19. Godine) i radila sam i kao volonter, pa na projektima za honorare, a sad primam i platu i staž mi se računa od 2010. Tata ima 70.000 i ja 30.000. Ukupno imamo 100.000 dinara redovnih primanja koja primamo iz dva dela svakog meseca. Uz to, ja ponekad radim na projektima, kratkoročnim, pa dobijem honorar odjednom, radeći na radionicama i sl. Taj angažman je preko NVO i dobijem 5000-10000 dinara. Drugih dodatnih prihoda nema. (SRBI5F26)

U nekoliko porodica, prihodi se ostvaruju hraniteljstvom:

Moja majka zarađuje svakog meseca od hraniteljstva, već 7-8 godina. Trenutno brine o dvoje dece, koja nisu rođena u našoj porodici, ali su postali članovi porodice, tako ih posmatramo. Ne znam koliko zarađuje mesečno, ne mešam se u njen posao. Znam samo da dobija novac iz dva dela, deo za pokriće životnih troškova dece o kojoj brine i „platu“ koja je oko 130 EUR i neke dodatke. Ta primanja se menjaju, ali bitno je da joj ide radni staž i da će moći da prima penziju. (SRBI1M23)

Najsiromašnije porodice zavise od prihoda od socijalne pomoći i ispitanici u tom smislu često navode probleme vezane za ostvarivanje tih prava, kao i nezadovoljstvo procenjenim iznosom određenih tipova socijalne pomoći:

Osnovni redovni izvor prihoda je porodična penzija koju majka prima jer je otac umro (2010. godine). Prethodno je radio u javnom preduzeću ..., a potom na buvljaku, pa je mama nasledila to pravo. Ukupno je to 8.000 dinara, prima se

dvokratno. Majka je nezaposlena. Na Kosovu, odakle je (nije izbeglica, došla je ranije kad se udala), radila je kao mašinski tehničar u nekoj firmi, ima nekoliko godina radnog staža pa smo razmišljali o tome da se te godine dodaju očevom radnom stažu i ostvari pravo na jednu „normalnu penziju“, ali „od toga nema ništa...“. Drugi izvor primanja je socijalna pomoć – materijalno obezbeđenje, oko 4.000 din., nije više jer se smatra da je penzija koju primamo par dinara veća od onoga što su oni odredili... ja to ne razumem niti želim da razumem jer je besmisleno. (SRBI6M23)

Ja nemam prava na socijalnu pomoć jer sam rodnom iz druge države (BiH) i nemam ličnu kartu. Čula sam da sada postoje olakšice za nabavku tih dokumenata iz drugih zemalja, ali se slabo krećem pa se nisam raspitivala dalje. Čak i za vađenje lične karte ti treba neki novac, a ja, sine, nemam. Odakle to da obezbedim? ... Ali ja planiram da zakažem sastanak sa glavnim u Socijalnom (CZSR), a ne sa ovima što rade na šalteru, i da mi neko stvarno pomogne. (SRBI10F54)

Dodatni izvori prihoda vezani su za sezonske/povremene poslove ili kratkoročna angažovanja kao što su:

- Sezonski poslovi: žene (iz 3 porodice) rade kao čistačice u tuđim kućama, muškarci rade razne “fizičke” poslove: pomoć u selidbama; čišćenje dvorišta, krećenje, itd. (u 5 porodica); poljoprivredni poslovi (3 porodice iz ruralne sredine u kojima su svi članovi tokom godine angažovani na poljoprivrednim poslovima).
- Sakupljači sekundarnih sirovina: u dve najsiromašnije porodice svi članovi (uključujući i decu) prikupljaju reciklabilne sirovine (PET, papir, metal itd.) i prodaju ih kako bi zaradili nešto novca; obe porodice prikupljaju i stari nameštaj/odeću sa otpada prilikom prikupljanja sirovina i koriste ih.
- Mlađe osobe angažovane u NVO (koje se uglavnom bave poboljšanjem kvaliteta života Roma) zarađuju dodatni novac angažujući se na projektima (5 intervjuisanih).
- 2 studenta u ovim domaćinstvima trenutno primaju stipendiju fondacije REF, a skoro svi bivši studenti iz ovih domaćinstava i njihovog okruženja su primali istu tu pomoć.

- Finansijska ili materijalna pomoć od rođaka iz inostranstva do 200 EUR mesečno u 3 porodice.

Otac je jedini u našoj porodici koji zarađuje redovno, a zbog ekonomske nestabilnosti, radi i dodatni posao, kao obezbeđenje, čuvajući jedan kafić noću. Od redovnog posla zarađuje oko 25.000, a od dodatnog 20.000 dinara. (SRBI11F25)

Majka jedina radi od nas troje (ispitanik ćici sa roditeljima-prim. aut.) i ostaje joj oko 100 EUR mesečno od zarade, nakon što se odbiju troškovi vezani za otplatu kredita. To nije dovoljno, pa zarađuje dodatno radeći kao spremačica, čisteći kuće ljudi kojima je ta usluga potrebna. Iako joj je to dodatni, neredovni posao, radi ga skoro svakog dana. Od toga zaradi oko 80 EUR, 200 din po satu... Sem toga, otac prima invalidsku penziju koja je oko 55 EUR mesečno. (SRBI3M25)

Međutim, ispitanici ističu i da im nije samo teško da nađu formalni, redovni posao, već i sezonski:

Ne pitaj me to, molim te... Radimo sve što možemo... Sezonske poslove, bilo šta, jer ni muž ni ja nemamo stalne poslove. Primamo socijalnu pomoć i pomoć za porodice sa decom, ali ja stalno tražim posao. Ponekad me ovi sa Biroa (Nacionalna služba za zapošljavanje – prim. aut.) pozovu, ali samo za neki sezonski posao, ali ja sam uporna, pa i ne čekam da me pozovu, nego sama tražim posao. (SRBI18F44)

Zbog nedostatka mogućnosti za nalaženje (čak i sezonskog) posla, neki Romi se okreću alternativnim rešenjima i bave prikupljanjem tzv. sekundarnih sirovina. Jedan naročito interesantan primer je slučaj oca 7-oro dece, samoukog molera:

Pored toga (što povremeno kreči i što primaju dečiji dodatak za 4-oro maloletne dece od 7-oro koliko ih imaju), iskreno, svi idemo da skupljamo plastične flaše – žena, deca, ja... Deca su mala i ponekad ih je sramota što moraju to da rade – drugovi iz škole ih vide i smeju im se – ali moraju da pomognu i donesu neke pare kući... Ne znam koliko flaša obično prikupimo, nije puno, ali prikupimo i prodamo dovoljno da kupimo zejtin i neke namirnice, da pojedeno nešto. (SRBI4M39)

Prihodi po domaćinstvu se, s obzirom na visinu, mogu podeliti u četiri kategorije:

- Manje od 200 EUR: 4 porodice sa 4-9 članova
- 200 do 300 EUR mesečno: 6 porodica sa različitim brojem članova, od 1 do 6
- 300 do 500 EUR: 8 porodica sa 2 do 5 članova
- Više od 500 EUR: 2 porodice sa 4 i 5 članova (jedna sa oko 700 i druga sa oko 900 EUR prihoda mesečno)

Zaključak je da se nivo prihoda po članu domaćinstva kreće u rasponu 20 EUR do 300 EUR mesečno.

Što se tiče stabilnosti prihoda i njihove stabilnosti u budućnosti, primetili smo da se siromašnije porodice oslanjaju na prihode od socijalne pomoći, koji su mali, ali redovni i zbog toga veoma značajni za ove porodice (oko 40-70 EUR prihoda po osobi po osnovu različitih primanja u grupi *pomoć porodicama (sa decom)* ili veći iznosi za tzv. *porodičnu penziju*).

Većina članova porodica iz kojih su ispitanici radi sezonske poslove ili nezvanično/neprijavljeno u privatnom sektoru. Zbog toga su njihovi prihodi nesigurni (potiču od pomenutih sezonskih/dodatnih poslova).

Samo 4 osobe – najstariji članovi porodica iz kojih potiču ispitanici – imaju prihode koji se mogu smatrati stabilnim i izvesnim. Dve od tih osoba su zaposlene u javnom sektoru, a dve u privatnom, u velikim kompanija – oni čak očekuju i rast plata u budućnosti.

Specifična situacija je slučaj 5 osoba (3 žene i 2 muškarca) imaju stabilne, ali nesigurne prihode – vremenski određene, jer su zaposleni na osnovu kratkoročnih ugovora u trajanju 6 meseci do 3 godine. Osobe u ovoj situaciji su u obavezi da obnavljaju ugovore svake godine ili dva puta godišnje (npr. pedagoški asistenti u osnovnim školama, zdravstveni medijatori koje plaća Ministarstvo zdravstva, bankarski službenik na probnom radu...).

U većem broju ispitivanih slučajeva svi ostvareni prihodi “slivaju se” na jedno mesto – *porodični budžet*, koji se koristi za zadovoljavanje potreba svih članova porodice. Najstariji muškarac u porodici, ili oba roditelja, sve što zarade odlažu na jedno mesto, odakle se novac troši uglavnom najpre za zadovoljavanje potreba dece.

Navike mlađih osoba koje zarađuju i ostvaruju prihode, razlikuju se kada je u pitanju doprinos porodičnom budžetu. U jednom slučaju mlada žena troši sve što dobija na osnovu stipendije isključivo na sebe, ali 5 drugih mlađih osoba doprinosi porodičnom budžetu iznosima između

50-100% svoje zarade. Jedan mladi ispitanik koji živi sam i zarađuje, povremeno šalje novac roditeljima koji žive u drugom gradu.

Potrošnja

Ova kategorija se odnosi na glavne mesečne troškove (kategorije troškova) npr. stanovanje i povezani troškovi, oprema, poslovni troškovi, troškovi namenjeni za kupovinu namirnica/hrane, odeće, transport, troškovi komunikacije, obrazovanja, troškovi lečenja, štednja, zabava, specijalne prilike itd. i na temu uloga uticajne osobe i odlučivača u porodici – ko utiče na/donosi odluke o prioritetima i potrošnji uopšte.

Šeme potrošnje karakteriše prioritizacija određenih kategorija troškova. Porodice sa članovima koji imaju neke zdravstvene probleme, najpre odvajaju novac za podmirenje troškova lečenja (kupovina lekova, pomagala i sl.), a potom za hranu i ostale potrepštine. Troškovi za nabavku hrane i ostalih namirnica predstavljaju dominantnu kategoriju troškova u većini porodica, a za siromašnije porodice često i jedinu kategoriju. Analizom odgovora dobija se naredni raspored prioriteta u potrošnji:

Lekovi/ troškovi vezani za zdravstvenu negu – prioritet! Prosečni troškovi su oko 30 EUR po osobi mesečno (za lekove koje ispitanici oraju plaćati sami jer troškove za njihovu nabavku ne pokriva zdravstveno osiguranje). Navodimo primere nekih ekstremnih slučajeva:

Ne kupujemo lekove za dekinu terapiju. On ne veruje doktorima i odbija lečenje. Kupuje lekove samo onda kad situacija postane veoma teška i kad mu je mnogo loše.
(SRBI2M19)

Danas mi je ćerka donela 1000 dinara i odmah sam poslala sina da mi kupi 2 kutije lekova. Inače ne mogu normalno da živim od aritmije. Oba leka pijem 3 puta dnevno. Pakovanje svakog od njih traje mi po nedelju dana, a koštaju oko 300 dinara, po kutija od svakog.... Moj muž je preživio 2 infarkta. Njegovi lekovi bi koštali oko 5000 dinara mesečno. Zato je on, jer smo siromašni, odlučio da ih ne pije. Odlučio je tako posle druge operacije i zna da je to opasna odluka. Ali, nema nam druge.
(SRBI10F54)

Hrana – namirnice su glavna kategorija troškova, a za neke porodice (naj/siromašnije) i jedina. Uobičajeni iznos novca koji se mesečno troši za ove namene je 100 EUR za bebu ili

dete, odnosno 90 EUR za odraslog člana porodice, ali postoje i slučajevi gde 5 ili čak 9 članova porodice ima na raspolaganju ukupno 100-200 EUR mesečno, te koriste usluge socijalne pomoći vezane za nabavku hrane (besplatni obroci u “narodnim kuhinjama” i sl.):

Evo ja sad u džepu imam 300 dinara. I, šta da radim sa tim? Mogu da kupim samo doručak, a četvoročlana smo porodica. Treba nam 3 hleba, i 1 pašteta i jogurt i to je taj novac. A gde je ručak, a gde je večera? Nema ih... Mnogo je gadno, sine. Dešava se da mi padne šećer, a ja nemam šećera u kući da uzmem da mi bude bolje, pa moram da idem da tražim od komšija... (SRBI10F54)

Na hranu nam odlazi mnogo, prosto i ne znam odakle nam novac za hrnu ponekad. Jednostavno, ne ostane nam novca da kupimo detetu nešto od garderobe, da kupim sebi nešto od šminke ili garderobe za supruga i mene. To se retko kad dešava. (SRBI8F36)

Pre kupovine hrane, većina ispitanika i članova njihovih porodica ne pravi planove/ liste za kupovinu, niti odlazi u veće kupovine (za duži period, u hipermarkete ili sl.). Navodimo neke primere različitih navika u vezi kupovina:

Pre nego što odemo da kupimo namirnice, napravimo dve liste za kupovinu i držimo se njih – jednu za nas troje, a drugu za mamu, koja je dijabetičar. (SRBI11F25)

Ne volim da idem u velike prodavnice. Uvek imaju proizvode na nekim kao sniženjima, i ja uzimam te proizvode da bih uštedela na rasprodaji, a onda, kad odem do kase, samo što se ne osvestim od cene svih tih “neophodnih” (ironija) artikala. Ni liste za kupovinu mi ne pomažu, uvek kupim još nešto što nije na listi, u samoj radnji. (SRBI8F36)

Dnevno potrošimo oko 700 dinara na hleb, povrće i meso – ono mora da bude na trpezi svakog dana, po mišljenju moje majke. Trošimo na hranu više nego što imamo... (SRBI6M23)

Mi spadamo u porodice koje idu u velike, mesečne kupovine i to 20-og u mesecu, kada otac dobije veći deo plate. Majka kupi po 10 kg šećera i brašna, 10 l ulja, potroši više od 8000 dinara na proizvode za ličnu higijenu i čišćenje kuće i kupuje jeftinije, ali kvalitetne brendove... Majka donosi sve odluke vezane za potrošnju. Ona čak i bira odeću za njega! (SRBI5F26)

Troškovi vezani za obrazovanje – knjige i sl. za decu koja su učenici ili studenti, su sledeća prijavljena kategorija na listi prioriteta u potrošnji, ali većina intervjuisanih studenata i studenata iz njihovog okruženja su bili dobri učenici i ne plaćaju troškove školovanja, čak i bez korišćenja afirmativnih mera. Tipični troškovi za studente koji sami finansiraju školovanje (nisu “na budžetu”) su oko 90-120 EUR mesečno.

Troškovi vezani za stanovanje (električna energija, voda, telefon, drugi režijski troškovi...) – većina ispitanika živi u sopstvenim kućama/stanovima, niko ne plaća hipoteku i slične troškove, ali većina objekata u kojima oni žive je bespravno izgrađena! U slučajevima kada plaćaju stanarinu, ona iznosi 40-50 EUR mesečno za sobu ili mali stan na periferiji grada. Većina ispitanika ne plaća račune za električnu energiju i vodu, koriste ih ilegalno.

Ne plaćamo stanarinu, naša je kuća, ja sam je kupio, ali nije registrovana u Katastru. Nekad je ovo bio poljski WC, onda garaža i sad mi živimo u njoj. Ali, pošto nije legalna, može neko da dođe i sruši je bilo kad... Ranije smo živeli tu blizu, ali je stanarina postala visoka i komšija koji nam je izajmljivao taj stan mi je ponudio da kupim ovaj objekat i zbog cena sam odlučio da kupim. Znam da treba da plaćamo vodu, ali ne radimo to nemamo novac. Isto i za struju... Imam dug i sad možda i to izgubimo. (SRBI4M39)

Uglavnom planove sastavljamo zajedno, žena i ja, ali mislim da ja bolje ekonomišem. Prvo napravim listu svih troškova po prispelim računima, platim ih što pre mogu, i onda posle kupim sve ostalo. Iskreno, moja žena misli isto tako, ali ona više voli da troši. Ona obično daje deci veći džeparac nego što se dogovorimo..." (SRBI20M41)

Ekonomski bolje stojeće porodice i porodice iz ruralne sredine redovno izmiruju ove troškove:

Prvo platimo sve troškove – za struju, telefon, TV, Internet, a onda kupujemo sve što treba za domaćinstvo – uglavnom hranu i ako nam ostane novca, možemo da damo deci da kupe garderobu ili imaju za džeparac. Idemo u kupovine u velike supermarkete ako ima nekih sniženja, ili na pijacu – zavisi od cena. (SRBI18F44)

Kada je neophodno da se uštedi novac i smanje neki troškovi iz ove kategorije, ispitanici se najpre odlučuju na to da najpre odustanu od komunikacije telefonom (fiksni).

Navodimo iznose prosečnih troškova iz ove kategorije (vezani za stanovanje i komunikaciju):

- Internet + troškovi kablovske televizije – 20-25 EUR mesečno
- Troškovi komuniciranja: 10 EUR mesečno za fiksni telefon, ili u nekoliko slučajeva 5 EUR pretplate, jer ne koriste telefon za druge svrhe; 5-25 EUR mesečno za račun za korišćenje mobilnog telefona – većina ispitanika koristi pre-paid usluge, bez ikakve ugovorne veze sa pružaocima usluga...
- Električna energija – oko 45-60 EUR mesečno
- Đubrarina – oko 5 EUR...

Sve najsiromašnije porodice imaju neki dug prema snabdevačima električnom energijom, vodom, telefonskim uslugama i javnoj čistoći, i ti dugovi iznose od 60 do čak 1000 EUR za đubrarinu i čak do 5000 EUR za električnu energiju (poslednja navedena suma je za 10-ogodišnji dug).

Većina ispitanika kupuje odeću 2-3 puta godišnje, a neki čak samo jednom. "Bogatije" porodice kupuju odeću jednom mesečno, ali je pritom prioritet kupovina za članove porodice koji se školuju ili rade (jer moraju biti lepo obučeni i reprezentativni u javnosti). Najsiromašniji ispitanici kupe odeću jednom godišnje, ili čak ni tada i u potpunosti zavise od *donacija* drugih ljudi/organizacija ili odeću nabavljaju na otpadu. Takođe, neki ispitanici dobijaju odeću od rođaka iz inostranstva. Interesantna je činjenica da *žene biraju odeću za svoje supružnike – najstarije članove porodice*. Navike vezane za kupovinu odeće se veoma razlikuju:

Ja kupim svakog meseca ponešto od garderobe, ali to nije neka količina. Nema pravila, kupujem ono što mi se dopadne. Nisam opterećen markama i kvalitetom, cenom... Sve zavisi od prilike, a i od raspoloženja. (SRBI7M25)

Ne uspem da kupim deci odeću. Jednostavno, ne mogu. Nemam odakle. Svako od njih nasledi odeću od starije dece, i svi idu da traže po otpadu, uzmu ono što misle da mogu da nose, donesu majci kući da ona to opere, a ona pere bez deterdženta i mašine... I to ti je priča o njihovoj odeći. I onda obično đaci sa kojima idu u školu prepoznaju nešto od svoje odeće, jer deca dobro pamte svoje stvari– u kažu im, na primer: "Hej, to je moj džemper!". I onda se svi zajedno smeju ... (SRBI4M39)

Što se tiče troškova transporta, 4 porodice (sve 3 iz ruralne sredine i jedna iz grada) imaju automobil, i mesečni trošak za gorivo iznosi oko 30-40 EUR; zaposlenima najčešće poslodavci

pokrivaju troškove transporta javnim prevozom, koji koriste i ostali ispitanici onda kada mogu da priušte mesečnu karticu (nakon podmirenja osnovnih potreba). Studenti plaćaju mesečnu kartici oko 15 EUR, a odrasli oko 20 EUR mesečno.

Koristim javni transport samo onda kad imam para da kupim mesečnu kartu. Inače moram da hodam do fakulteta. (SRBI3M25)

Niko od ispitanika nije naveo da ima neki hobi koji može iziskivati sredstva za njegovo finansiranje (jedan ispitanik naveo je da se bavi pecanjem u slobodno vreme, ali da mu nije potreban nikakav novac za to). Mlađi ispitanici vole da izlaze i druže se sa prijateljima, ali na to ne troše puno novca. Mlađe ispitanice su navele da ponekad troše novac na kupovinu kozmetičkih proizvoda (šminke) i najčešće troše oko 20-30 EUR svakog 2. ili 3. meseca za tu namenu. Jedan ispitanik je naveo da voli da trenira u teretani, na šta troši 10-ak EUR mesečno kada ima novca. Ispitanici retko putuju radi odmora i uživanja. Izuzetak su mladi ispitanici aktivni u NVO ili osobe koje imaju rođake u inostranstvu, koji ih pozivaju u posetu. U ovim slučajevima su gotovo uvek troškovi putovanja pokriveni od strane drugih (NVO, različiti fondovi ili rođaci iz inostranstva plaćaju putovanje ispitanicima). Mlađi ispitanici namerno smanjuju sredstva namenjena za izlaske i zabavu, jer im je bitnije da uštede nešto novca, a neki kao razlog čak navode i nedostatak slobodnog vremena za druženje. Ti ispitanici se opredeljuju radije da uče ili rade neki dodatni posao. Odluke o potrošnji u porodici najčešće donose (najstarije) žene u domaćinstvu - domaćice.

Pokušavam i uspevam da uštedim neki novac svakog meseca. Nisam nikom obećao, ali sam hteo, a i živim tako da puno radim pa i ne stignem da trošim, sem na ono najosnovnije i neophodno, tako da uspem da uštedim, ako ne više bar oko 5000 svakog meseca. Štedim za crne dane... (SRBI7M25)

Da imam hobi? Da putujem? Pa ja sam odavno odustala od takvog sna! (SRBI8F36)

Citati ispitanika vezani za troškove:

Obojica puno pušimo, i deda i ja, pa uvek pokušavamo da uštedimo novac da bismo imali za cigarete. Ali, kad je reč o hrani, za to uvek imamo dovoljno, tu nam ništa ne nedostaje. (SRBI2M19)

Trudim se da izađem na kraj od plate do plate što je nemoguće. Imam još 1000 dinara, a plata je za 10 dana... (SRBI6M23)

Dobijemo novac od socijalne pomoći, brzo se sav potroši i svakog meseca provodimo po 10 dana bez dinara. Jedemo samo dvaput dnevno. Žena i ja namerno jedemo manje, manje nego što treba i što bismo hteli, da ima više za decu.
(SRBI4M39)

Pokazatelji ekonomskog uspeha/bogatstva i velikodušnosti

Ova kategorija se odnosi na "indikatore bogatstva" – statusne simbole, proizvode koji su evidentno skupi, na aspekte ponašanja i sl. – koji utiču na percepciju o tome da li je neko bogat ili ne, kao i na značenje/percepciju velikodušnosti –ko su velikodušni ljudi, šta ih karakteriše, da li ispitanici smatraju sebe velikodušnim, i na sklonost da se novac pozajmljuje od drugih/drugima.

Tipično mišljenje ispitanika o tome kako prepoznaju bogate ljude predstavljeno je ovom izjavom:

Bogati su ljudi koji mogu da obezbede novac za podmirenje osnovnih potreba, i da još i uštede. (SRBI12M47)

Čini nam se da, želeći da daju društveno prihvatljive odgovore, ispitanici izbegavaju da direktno odgovaraju na pitanja iz ove grupe. Oni pominju duhovno ili nematerijalno bogatstvo kao ono što je njima bitnije. Na primer:

Obično se misli da je neko bogat ako ima puno novca i to se vidi kroz ono što poseduje. Ali za mene, to nije najbitnije i mislim da je neko bogat ako ima dobre unutrašnje vrednosti. I ja stvarno mislim da su prijatelji pravo bogatstvo. To nije kliše, nešto što svi pričaju ili treba da pričaju. Ja stvarno to mislim. Meni su prijatelji pružali podršku kad god mi je bilo potrebno. (SRBI2M19)

Ispitanici kažu da bogatstvo ne može da se percipira po odeći ili materijalnim/vidljivim elementima jer:

Možda se vidi po odeći kod nekih ljudi koliko novca imaju, ali to ne mora da znači. Možda ima ljudi koji imaju para, a skladni su i ne vole da se ističu... ((SRBI7M25)
Mislim da po odeći to ne može da se proceni jer znam ljude koji su bogati, bogati, bogati, 3 puta bogati pa se oblače skromno, isto kao ja... Znam recimo da

prepoznam po tome ko kakvu torbu nosi i koliko košta, ili po sakoima, pošto ih obožavam i zna se koji je gde kupljen, ali to samo govori o tome koliko nešto košta, ali ne i koliko je neko bogat. . (SRBI5F26)

Materijalno? Pa meni to uopšte nije bitno... Znam neke ljude koji vole da to bude vidljivo – zlato, skupa garderoba, automobil, ali ima i puno mnogo bogatijih ljudi koji to ne pokazuju. Znam da postoje društva gde su bogati ljudi skromni i ne vole da se to vidi.... (SRBI6M23)

Neki ispitanici se slažu u tome da: *bogate ljude možemo prepoznati po tome što nemaju finansijske nevolje i brige i ponašaju se opušteno kad je reč o novcu (SRBI3M25)* Ovi ispitanici shvataju da je to pitanje stava i ponašanja i navode sledeće:

Pa meni materijalne stvari nisu najbitnije i mislim da danas generalno ne treba da budu najbitnije, ali ustvari jesu... Ali mislim da se i to menja. A mogu da zaključim da li je neko bogat ili ne po tome kako razmišlja i kakav mu je stav, tako nešto... Ne po tome što nosi ili ima, pre kako se ponaša... (SRBI1M23)

Imam recimo drugaricu koja je izuzetno bogata, „finansijski dobro stoji“ što sam ja zaključila po tome što ona ne razume neke situacije kroz koje ja prolazim. Bilo mi je dovoljno kada mi je rekla da ne može da zamisli leto a da ne ode na more, da u toku godine ne ode na zimovanje ili 2-3 puta godišnje van Niša, u inostranstvo. Po tome sam videla da ona možda ima i previše, i više nego što su njene potrebe, a inače smo vršnjakinje. (SRBI11F25)

Kada govore o indikatorima velikodušnosti, ispitanici razlikuju dva osnovna tipa velikodušnosti. Prvi je materijalni i odnosi se na davanje/pozajmljivanje novca/materijalnih dobara drugima. U ovom smislu ispitanici najčešće dobijaju novac od bliskih rođaka i prijatelja i pozajmljuju istim tim osobama, tako da je u pitanju “zatvoreni magični krug poverenja” (SRBI8F36). Mišljenja ispitanika se razlikuju, npr. :

Ja dajem, i jesam velikodušan, neke sam dugove čak i zaboravio. Vodim se onim „kad daš slepcima – Bog će tebi“.(SRBI6M23)

Za neke ljude jesam velikodušna. A za neke ljude ne. Umem da kažem „Nemam“, čak i ako imam... (SRBI8F36)

Ne pozajmljujem novac drugima jer mislim da oni koji bi pozajmili od mene novac nemaju niti će imati da mi vrata. Ne pozajmljujem im iz straha. (SRBI11F25)

Ponekad ispitanici pomoć dobijaju i od osoba van pomenutog kruga poverenja – onih koji nisu rođaci, prijatelji, niti komšije. Sa druge strane, komšije ponekad mogu dodatno komplikovati situaciju vođeni intolerancijom i diskriminacijom. Neki ispitanici su naveli da nema nikoga ko im pomaže, jer su sve osobe u njihovom okruženju takođe siromašne.

Drugi pomenuti aspekt darežljivosti/velikodušnosti je nematerijalni – podrška:

Nemam novac da pozajmim drugima, čak i kad bih hteo... ali kad je reč o ostalim stvarima, podršci u bilo kom drugom smislu, mislim da sam velikodušan i da čak dajem sebe drugima mnogo više nego što sam posvećen sebi. (SRBI3M25)

Nisam velikodušan u materijalnom smislu. Oprezan sam pa ne pozajmljujem novac drugima. Ali u nematerijalnom smislu jesam – pomogao bih uvek kad mogu. (SRBI7M25)

Štednja i investicije

Ova kategorija odnosi se na odgovore na sledeća pitanja: “Da li mislite da ste dobri u štednji?”, “Da li uspevate da uštedite neki novac svakog meseca? Koliko? Ako ne, kad ste uspeli da poslednji put uštedite novac? Da li je to povezano sa nekim periodom/sezonom ili drugim faktorima?”

Samo u 6 domaćinstava se svakog meseca uštedi nešto novca, najčešće između 10 i 50 EUR.

Ma kakvi... mi ne uspevamo da uštedimo ništa! Nikad. Jedva uspevamo da preživimo. To je stvarno mučan život, pun nevolja.” (SRBI4M39)

Nikad ne uspevam da uštedim, jer sav novac ide na školarinu. Ali, to je OK, jer je obrazovanje, po mom mišljenju dugoročna investicija. (SRBI1M23)

Uspevam da uštedim svakog meseca ponešto. Nisam nikom obećao, ali sam hteo, a i živim tako da puno radim pa i ne stignem da trošim, sem na ono najosnovnije i neophodno, tako da uspem da uštedim, ako ne više bar oko 5000 svakog meseca. Štedim za crne dane, ne planiram ništa konkretno, ali ako uspem da uštedim dovoljno novca investirao bih u kuću, imam neke planove. Planiram da se vratim u svoj grad, kod roditelja, trenutno sam ovde samo zbog posla, zbog učešća na projektu. Ipak, ako mi se pruže dodatne mogućnosti, a ima ih već, možda ostanem ovde jer veći grad pruža veće mogućnosti (SRBI7M25)

Ne uspevamo da uštedimo novac, jer sve što nam preostane investiramo u svoju kuću. Svake godine dogradimo ponešto... I na taj način štedimo jer sve oko gradnje radimo sami, ne angažujemo majstore. Ja radim veći deo posla sam... (SRBI19M44)

Većina njih štedi bez ikakvog specijalnog razloga, ili za "crne dane", a samo jedan ima konkretan razlog – da kupi automobil.

Štedim, ali nije to moja navika, nego mi mama stalno skreće pažnju na to da moram nešto da uštedim, makar 50 eura mesečno i onda ja ostavljam na stranu. Ipak, pred kraj meseca, kad istrošim novac, a pre nego što stigne plata, počnem da trošim taj novac – 10, pa 20 eur i ponekad ih potrošim tako, a nekada i ostane. Kao što se kaže – „U Srbiji se kad dođe plata od nje živi 2 dana, a posle se skoro 30 crkava...“ Ja i štedim ne iz posebnog razloga, nego za crne dane. Kad bih uštedela puno investirala bih, u neki biznis za koji imam ideju, a i potrošila bih nešto na lično uživanje, na odmor. (SRBI5F26)

Velika većina ispitanika štedi kod kuće. Samo nekoliko njih štedi u bankama, uglavnom osobe koje imaju određene veze sa osobama koje su u inostranstvu.

Kada su upitani u šta bi investirali ukoliko bi imali novca, ispitanici su odgovarali (odgovori navedeni po opadajućoj frekventnosti): kupovanje/adaptacija nekretnina, kupovina kućnih aparata, štednja za crne dane, trošenje na zabavu – putovanja, dodatno obrazovanje itd.

Samo nekoliko njih je pomenulo da bi investiralo u razvoj malog biznisa, ali uglavnom nakon kupovine nekretnina. Naveli su nam samo 3 konkretne ideje: otvaranje pekare "jer je sve

vezano za hranu biznis koji ne može propasti, jer će ljudi uvek morati da jedu" (SRBI9F30), servisa za opravku električnih i elektronskih aparata (SRBI11F25) i škola plesa (SRBI7M25).

Formalni i neformalni krediti

Ova kategorija odnosi se na izvore pozajmica – banke/finansijske institucije/organizacije ili pojedinac; iskustvo u pozajmljivanju od drugih (administracija, kompleksnost procesa, fer odnosi) i rezultati traženja zajma; kao i na zelenaštvo i in/direktna iskustva ispitanika u vezi sa tim.

Formalno zaposleni na neodređeno su jedini ispitanici koji ispunjavaju uslove za dobijanje bankarskog kredita. Oni koriste i kreditne kartice kako bi izbalansirali prihode i troškove. Osobe koje ne ispunjavaju te uslove imaju različite stavove prema kreditima, npr.:

Da uzmem kredit? Hahaha! Ne! Ja i kredit ? Ha-ha... Ne! Pa da bi uzeo kredit moraš da imaš kuću ili nešto, bar platu, a ja – ja nemam ništa! Ko bi meni dao novac? Koja banka? Misliš da ja ne bih voleo da uzmem kredit? O, voleo bih, mnogo! Ali ne mogu... (SRBI4M39)

Stavovi o bankarskim kreditima su uglavnom negativni (sem u slučaju namenskih kredita za kupovinu stana/kuće) jer se smatraju prevarom. Interesantno je da čak i osobe koje nemaju direktno iskustvo sa bankarskim kreditima imaju ekstremno negativna mišljenja o njima:

Moje je mišljenje o kreditima veoma negativno, iako ih ja nikad nisam uzimao, ali poznajem ljude koji jesu i koji ne mogu još uvek, već dugo, da ih vrata. Sada su i isplate neredovne pa to dodatno komplikuje stvari. Kada se jednom upustite u to mislim da je veoma teško da se izvučete. Sada su i kamatne stope jako nepovoljne, pa se to ne isplati uopšte. (SRBI7M25)

Moja iskustva sa kreditima su jednom rečju - očajna! Samim tim što je moj posao takav kakav jeste, pa nas je zakon obavezao da ugovor potpisujem na godinu dana... Zaposlena sam na određeno i svake godine obnavljam ugovor, tako da nemam prava na kredit, ni stambeni, ni potrošački, nikakav. Suprug, pak, nema tolika primanja preko banke da bi podigao kredit, jer radi u privatnoj firmi pa mu ponekad gazda

uplaćuje platu na račun, nekad mu daje keš, pa nas to onemogućava da uzmemo kredit. Da možemo, uzeli bismo svakako, stambeni. Mada i tu postoji u bankama nešto što mi se ne sviđa vezano za zakon – npr. ako ja želim i mogu da kupim kuću ili stan, to mora da bude uknjiženo, a da se ne lažemo, pola Niša nije uknjiženo. Čak i da se to uknjiži, ja nemam novac da to kupim (SRBI8F36)

Većina ispitanika i članova njihovih porodica koristila je bankarske kredite “u stara dobra vremena” i to za specifične namene poput kupovine kuća, nameštaja ili kućnih aparata.

Tri porodice trenutno koriste kredite. Jedno od iskustava je pozitivno jer je osoba koja je uzela kredit zaposlena u uspešnoj kompaniji i redovno prima solidnu platu (po njegovim i merilima članova njegove porodice) tako da može da planira dinamiku otplate.

Većina ispitanika pozajmljuje novac drugima, ali samo bliskim rođacima i, ređe - prijateljima, jer se boje da će izgubiti novac koji im nikada neće biti vraćen. Ispitanici najčešće pozajmljuju od ljudi iz istog “zatvorenog kruga”, ali se ipak njihova mišljenja razlikuju:

Jednom smo pozajmili novac od mamine sestre i bilo je mnogo neprijatno jer smo morali brzo da ga vratimo. Bilo bi moje roditelje mnogo sramota od nje i njene porodice da to nisu uspeali. Sigurna sam od tada da bi oni radije uzeli novac od banke kad treba da spoje kraj sa krajem... (SRBI11F25)

Kredit od banke je prevara... Radije bih pozajmio od sestre ili ujaka...” (SRBI6M23)

Uz to, napominjemo da većina ispitanika izjavljuje da nikada nije koristila, čak nikada ni čula za organizacije koje pružaju usluge i pomoć vezanu za upravljanje finansijama. Kada su bili upitani za takve usluge i organizacije, neki ispitanici su pomenuli nekoliko lokalnih NVO koje nude grantove za započinjanje sopstvenog biznisa i razvoj postojećeg. Jedna od tih NVO podržava isključivo inicijative Roma. Romi iz ruralne sredine naveli su da nikada nisu koristili bilo kakve usluge ili finansijsku pomoć sem državnih fondova. U njihovom naselju postoji NVO koja nema finansijske kapacitete za pomoć Romima, ali im pruža usluge treninga. Većina intervjuisanih studenata ili studenata iz njihovih porodica koristi REF/RMUSP stipendije ili stipendije koje dodeljuju Ministarstvo obrazovanja ili Nacionalni savet Roma.

Možemo zaključiti da ispitanici ne uočavaju jasnu razliku između pomoći u upravljanju finansijama i finansijske pomoći. Tipična izjava koja na to ukazuje je:

Iskreno, nikad nisam čula za nešto slično – ni da neko radi tako nešto, niti da je neko dobio novac na taj način. (SRBI8F36)

Navodimo još jedan važni citat na ovu temu:

Istraživač: A šta je sa službama koje treba da brinu o izbeglicama i interno raseljenim licima? Da li vam one pomažu?

Ispitanik: Niko nam ne pomaže! Išao sam tamo, u Centar za socijalni rad, kod lokalnih zvaničnika... Bio sam više od 30 puta na raznim mestima i svi kažu isto – moraju da dobiju dozvolu od neke centrale u Beogradu i uvek mi obećavaju da će da pomognu... ali ja nikako da dobijem tu pomoć. Pomažu ljudima koji već imaju mnogo, koji su bogati i koji imaju velike kuće, spavaju na parama, koji imaju bogatstvo u tim kućama – nameštaj, stvari, kola...

Ist: Šta je sa drugim ljudima – socijalni radnici, zaposleni u NVO, da li oni dolaze da vam pomognu?

Isp: Ne. Socijalni radnici nikad ne dolaze. Ni ovi iz organizacija, samo iz Romskih političkih stranaka, ali samo nas posete pre izbora. Došli su onda kad su nam neki ljudi spalili šupu, kao da nas posete i pomognu nam, ali doneli su nam samo nekakvu ćebad, kao da se ugrejemo. Doneli su nam ono što nam ne treba, umesto pravih stvari... A mi smo imali ćebad, skupimo bolje stvari sa otpada od toga što su doneli... Drugi ljudi i organizacije nam ne pomažu, samo kažu da nisu zaduženi za ljude sa Kosova. A ja ponekad mislim da je bolje da smo ostali na tom Kosovu. Jer ovi ljudi ovde iz tih organizacija, to su sve sami lažovi i lopovi. (SRBI4M39)

Planovi ispitanika

Ovaj deo izveštaja odnosi se na način na koji ispitanik/ca vidi sebe u budućnosti i šta misli o tome u kom će se smeru situacija menjati. Takođe, navodimo i nalaze o tome da li se ispitanici kaju u vezi nekih odluka o prihodima/troškovima ili bi želeli da išta promene vezano za to.

Mladi i obrazovani ispitanici se nadaju da će im obrazovanje povećati šanse da se zaposle i zarade novac, počnu da žive samostalno i /ili pomognu svojim porodicama. I roditelji se nadaju istom. Stariji nezaposleni ispitanici imaju poprilično pesimistički pogled na budućnost. Na primer:

Ne znam... Baš sam i ja danas pitala supruga i sinove kako ćemo mi više ovako, kako planiraju da živimo dalje... Ja više ne mogu ovako, psihički sam i bila loše, ali sad sam još gore... Ovako ne može više da se živi.. Ja hoću da upišemo sina na fakultet, tako će valjda lakše da se zaposli, ali ako ne položi prijemni, nemamo para da ga školujemo i onda je glupo da ga ohrabrujemo... Drugo rešenje je da ga pošaljem kod sestre u inostranstvo. I oni rade po ceo dan i muče se i tamo, ali im je bar budućnost svetlija. (SRBI10F54)

Ovde u Srbiji, trenutno, ljudi koji završe fakultete... njihova pozicija i nije mnogo različita od pozicije onih koji završe samo srednju školu... Ovde ne zavisi ništa od obrazovanja, već od novca i veza... Mislim da je za visko obrazovane ljude lakše da nađu posao u drugim zemljama, u inostranstvu. (SRBI2M19)

Što se mene lično tiče, ja odlazim u inostranstvo jer ne mogu da vidim sebe ovde. Profesija kojom bih voleo da se bavim je ovde nerazvijena, čak i ne postoji. Voleo bih da radim u institutu za genetski inženjering, a u Srbiji takav institut ne postoji. Iako bih, kao i svako drugi, voleo da ostanem ovde sa porodicom i prijateljima, ne vidim sebe ovde... Samo ako bi se nešto drastično promenilo – u šta ne verujem – ostao bih ovde. Ali, ne verujem da bih ni tada imao platu koju zaslužuje osoba na takvom položaju i sa takvom odgovornošću. Očekujem da bih u inostranstvu zarađivao dosta i da bih mogao da živim pristojno. Ovde, na primer – završio sam master studije pre skoro 3 meseca i od tada sam registrovan u Birou za zapošljavanje (Nacionalna služba za zapošljavanje, kancelarija u Nišu - prim. aut.) i nikad me od tada nisu pozvali da mi ponude neki posao. Ja sam zato i sam pokušavao da nađem posao, ali nisam uspeo... (SRBI3M25)

I mlađi obrazovani ispitanici, kao i stariji nezaposleni, očekuju rast troškova života u budućnosti. U slučaju da ne nađu posao sa platom koja ima tendenciju povećanja, svi ovi ispitanici pominju odlazak u inostranstvo kao opciju (kod rođaka koji su već tamo ili sklapaju brakove sa tamošnjim državljanima u svrhu dobijanja državljanstva). Ali, svi oni pominju da bi radije ostali u Srbiji, zbog maternjeg jezika, porodice, prijatelja, i zbog toga što je shvataju kao otadžbinu.

Trenutno sam zadovoljan svojom situacijom, jer živim sam i mogu da podmirim svoje potrebe onim što zaradim. Bojim se toga da ću u jednom trenutku, ako se nastavi

ovakva ekonomska kriza ostati bez posla i biti prinuđen da napustim zemlju i odem na neko drugo mesto da na njemu živim. Međutim, to nije moja želja iskreno, ali uvek težimo ka tome da pronađemo nešto bolje u životu, da budemo situirani i materijalno obezbeđeni i nikad ne bih sebi dozvolio da ostanem bez ičega. Ne postoji za mene određena zemlja u koju bih najradije otišao jer bih najradije ostao ovde. Ako bih morao, otišao bih verovatno tamo gde već imam rođake, tamo bih se najlakše snašao, ali nadam se nekoj lepoj prilici ovde, da ne bih morao da napustim Srbiju. (SRBI7M25)

Ja moram da mislim da će biti bolje, brat i ja smo školovani i nadam se da ćemo za par meseci naći poslove i tad će biti bolje i lakše, svako će raditi za zadovoljenje svojih potreba. Ja sam upisala fakultet upravo da bih povećala šanse za zaposlenje, moji su me podržavali da ne bih prolazila kroz ono kroz šta su oni – radila te poslove i radila puno za malo para. Sa majčine sam strane imala punu podršku, sa očeve malo manje jer je brinuo kako ćemo to finansirati, mislio je da je bolje da radim i zarađujem nego studiram i trošim. Ali ja sam tokom studija i radila, i primala stipendije, tako da sam uspela da ujedno ispunim i maminu i tatinu želju. I studirala sam baš ekonomiju jer sam od osnovne škole znala da želim to, pa sam upisala i odgovarajuću srednju. Naročito bih volela da radim u državnoj instituciji, kao sekretarica, da se bavim administracijom, ugovaranjem, izveštavanjem, čak i terenski posao. To sam radila i znam da mi je prijalo i da umem da radim jer već imam iskustva. (SRBI11F25)

Jedan ispitanik je naveo konkretni srednjeročni plan:

Moram da se posvetim tome da se sledeće godine uključim u pčelarstvo. Imaćemo trening o romi i posle ćemo dobiti po 2, 3 ili 4 košnice. Neće biti u našem vlasništvu, ali ćemo moći da ih koristimo u periodu od 2 godine, a treće godine ćemo morati da vratimo sve pozajmljene košnice romskom udruženju i plus još jednu za članarinu. (SRBI19M44)

Zaključci i preporuke

Zaključci sa intervjua

Zajednički zaključak samih učesnika intervjua jeste da je njihov glavni problem u upravljanju finansijama nedostatak finansijskih sredstava, konkretno nedostatak prihoda i stabilnih izvora prihoda.

Nacionalna služba za zapošljavanje bi trebalo da obrati više pažnje na **obrazovanje odralih Roma**. Mnogi od njih su očajni i u potrazi za bilo kakvim poslom, tako da bi ih trebalo informisati o mogućnostima za zaposlenje, pa makar to bili i sezonski poslovi. Jedna od mogućih formi organizovanja za obavljanje sezonskih poslova može biti kooperativa. Programi za sticanje kvalifikacija ili prekvalifikacija su neophodni posebno starijim Romima, koji su najčešće nedovoljno obrazovani.

Ukoliko je dobro organizovan i sproveden u okviru kooperative, posao sakupljanja sekundarnih sirovina može biti prilika za zaradu za neke Rome. Uspostavljanje Centra za reciklažu po ugledu na primere iz EU može otvoriti nova radna mesta za Rome.

Druga oblast obrazovanja i informisanja je povezana sa pitanjima i procedurama u vezi socijalne zaštite i načinima za realizaciju prava na socijalnu zaštitu siromašnih građana. Mnogi najsiromašniji odustaju od potencijalne socijalne pomoći zbog komplikovane administracije i nedostatka novca za izdavanje različitih dokumenata... Procedure su posebno kompleksne za dvostruko diskriminisane interno raseljene Rome. Generalna preporuka je da se ove procedure pojednostave i olakšaju (od strane lica koja su zadužena za sprovođenje istih), kao i izadavanje neophodnih dokumenata po mogućnosti bez naplate taksi za lica koja imaju najugroženiji socijalno-ekonomski status.

Informisanje o stipendijama i afirmativnim merama za učenike i studente bi trebao da se obavlja vidljivije, tako da se mladima obezbedi upis u srednje škole i na fakultete, što će im dalje omogućiti da se obrazuju i povećati šanse za zaposlenje u budućnosti bez opterećivanja porodičnog budžeta.

Dodatno saznanje: Zbog niskog kvaliteta života mnogi ispitanici pate od zdravstvenih problema, između ostalog dijabetes i srčane smetnje su najčešće bolesti. Potrebno je da obezbediti edukaciju o rizicima i prevenciji bolesti.

Što se tiče trošenja, uopšteni zaključak je da najveći broj intervjuisanih Roma **ne troši racionalno** – oni sporadično prave planove ili liste prioriteta prilikom odlaska u kupovinu i ne praktikuju odlaske u autlete, velike radnje i hipermarkete, i stoga ne koriste povoljne kupovine i sniženja cena. Razlozi zbog kojih ne odlaze u kupovinu u velike radnje su sledeći:

1. nemaju automobile, a ove radnje se najčešće nalaze daleko od njihovih naselja,
2. veruju da okolne manje radnje na pijacama nude robu po povoljnijim cenama.

Tokom procesa edukacije trebalo bi ispitati da li oni uopšte mogu da uvide pomenute razlike u cenama i koristi od većih kupovina.

Najveći broj intervjuisanih Roma *ne praktikuje* kupovinu na rasprodajama, sakupljanje kupona i ostale *strategije štenje*. Međutim, ovo se ne odnosi na intervjuisane Rome iz ruralne sredine. Oni kažu da imaju unapred utvrđene prioritete potrošnje: prvo plaćaju račune, a zatim prave liste za kupovinu. Uvek nabavljaju namirnice na akcijama i prave zalihe kad god su u mogućnosti.

Stoga je preporuka da se treninzima obuhvate predavanja o alatima za kratkoročno i strategijsko planiranje, kao i monitoring troškova i racionalno upravljanje ličnim i porodičnim finansijama. Priča pomenutih Roma iz ruralne sredine može biti dobar praktičan primer.

Romima sa stabilnim primanjima je potreban dodatni trening na temu konkretnih mogućnosti za štednju i pametnu potrošnju kroz potpisivanje dugoročnih ugovora za, na primer, kablovsku televiziju, Internet, usluge mobilne telefonije i slično, informacija o rasprodajama, korišćenju koristi koje proističu iz programa lojalnosti.

Uvideli smo da u procesu donošenja odluka o kupovini i potrošnji novca *glavnu ulogu ima žena*. Osnovna uloga muškaraca je da zarade novac, dok žene (najčešće starije ili najstarije u porodici) odlučuju kako će se novac trošiti, odnosno odlučuju o prioritetima trošenja, dobrima i brendovima koji će se kupovati, i to ne samo za potrebe njihove porodice, već biraju i proizvode (odeću, hranu i slično) za decu i supruge. Zbog toga je naša preporuka da se mapiraju uticajne osobe u domaćinstvu i uključe u treninge koji će biti organizovani. Pored žena i starijih muškaraca, mlađe osobe bi takođe trebalo da prisustvuju treninzima kako bi naučili kako da budu uspešniji u upravljanju finansijama u trenutku kada se osamostale. Najbolje bi bilo kada bi edukacija o finansijama bila organizovana sukcesivno od osnovnog obrazovanja ili čak pred-školskog i postala institucionalizovana i to ne samo za Rome već za svo stanovništvo u Srbiji, s obzirom na to da ova vrsta edukacije ne postoji.

Romima je potrebna dodatna edukacija o mogućnostima za štednju. Iako mnogi od njih štednju smatraju nemogućom misijom, zabrinjavajuće je da, osobe koje uspeju da uštede novac, novac čuvaju kod kuće. Treba da nauče da u tom slučaju propuštaju priliku da zarade.

Kada je reč o kreditima, naši zaključci se u najvećoj meri odnose na potrebu za informisanjem i edukacijom o dokumentaciji i procedurama, koje se zahtevaju da bi se ostvarilo pravo na finansijsku podršku, uključujući kredite i bespovratna sredstva. Romima je, takođe, potrebna dodatna edukacija na temu obezbeđenja garancija za bankarske kredite. Oni imaju vidno negativan stav prema bankarskim kreditima, pa je preporuka da se banke više otvaraju ka njima, edukuju ih i obezbeđuju im mogućnosti za kreditiranje. Potrebno je da nauče više o tipovima bankarskih kredita i njihovim cenama.

Edukacija o investicijama, otpočinjanju sopstvenog poslovanja i sredstvima za poslovanje, kao i mogućnostima za samo-zapošljavanje je neophodna.

Romi koji su učestvovali u našem istraživanju nemaju nikakve informacije o uslugama niti službama koje im mogu pomoći u upravljanju finansijama niti o institucijama koje obezbeđuju ovakve usluge. Oni ne konsultuju nikoga kada donose finansijske odluke. Izuzetak su studenti (ekonomije). Preporuka je da se polaznici treninga informišu i edukuju o ovakvim uslugama i organizacijama.

Problem planiranja je povezan sa nemogućnošću da se strateški planira. Niko od intervjuisanih Roma nije pomenuo penzije niti finansijsko obezbeđenje u starosti. Prema tome, preporuka je da se i ova tema uključi u trening plan.

Zaključci fokus grupa

Prva fokus grupa je održana u Udruženju banaka Srbije u Beogradu 12. aprila 2013. godine. Učesnici fokus grupe su bili: 2 predstavnika međunarodnih/nacionalnih banaka aktivnih u Srbiji, 2 predstavnika osiguravajućih društava, 2 predstavnika Udruženja banaka Srbije (sektor za društvenu odgovornost kompanija i marketing i komuniciranje; u isto vreme oni su bili predstavnici 2 druge banke), 1 novinar nacionalne televizije (angažovan za ekonomska pitanja). Na ovoj fokus grupi smo želeli da dođemo do mišljenja predstavnika finansijskog sektora.

Druga fokus grupa je održana na Ekonomskom fakultetu u Nišu 27. juna 2013. godine. Učesnici ove fokus grupe su bili: 5 predstavnika romskih NVO, 1 Rom preduzetnik, 1

predstavnik republičkog sindikata sakupljača sekundarnih sirovina 2 sociologa – istraživača različitih aspekata romskog života, 4 člana projektnog tima.

Rezultati SWOT analize u pogledu strategija za upravljanje finansijama odraslih Roma (obe fokus grupe) su prezentovane u nastavku teksta. Neki od odgovora su kontradiktorni, ali smo ih uključili kako bismo prikazali suprotne stavove.

Snage

- Odlične strategije preživljavanja i snalažljivost
- Racionalnost i određivanje prioriteta u trošenju novca – određivanje prioriteta u cilju preživljavanja, eliminisanje svih ostalih troškova
- Čvrste porodične veze (najmanje 2 generacije žive zajedno u istoj kući) i podrška
- Tradicionalni i harmonični odnosi između članova porodice kao baza za porodične poslovne inicijative
- Preduzetnički duh
- Spremnost na obavljanje više poslova istovremeno
- Navika da se doprinosi zajedničkom porodičnom budžetu, kojim upravljaju najstariji i najiskusniji članovi porodice
- Jasno definisane uloge članova porodice (muškarci donose novac u kuću dok žene odlučuju o načinu trošenja)
- Dobar miks tradicionalizma i fleksibilnosti – modernizacija tradicionalne porodice (nezavisnost mlađih članova, obazovanje, mobilnost, preduzetništvo)
- Dobra organizacija – povezivanje u cilju obavljanja zajedničkih poslovnih aktivnosti (na primer sakupljanje sekundarnih sirovina)

Slabosti

- Nizak obrazovni nivo i nizak nivo svesti o značaju obrazovanja kod odraslih Roma
- Nedostatak dugoročne finansijske strategije

- Iracionalno trošenje novca u *nepotrebne* svrhe – koje nisu prioriteti (velike svadbe i porodična slavlja od kojih se neki od učesnika istraživanja, kako sami kažu, *nikada nisu finansijski oporavili*)
- Međugeneracijski sukob koji može postojati u savremenim porodicama kada se odlučuje o trošenju novca
- Poteškoće sa kojima se suočavaju mlađi članovi porodice prilikom osamostaljivanja
- Loš imidž romske zajednice
- Neinformisanost Roma o bankarskim procedurama i procedurama za otpočinjanie sopstvenog poslovanja
- Neorganizovanost - neozbiljnost

Šanse

- Državni programi, projekti i treninzi za samo-zapošljavanje
- Međunarodni programi za podršku poslovanju
- Afirmativne mere kao sredstva podrške učenicima i studentima
- Mogućnosti za obrazovanje odraslih
- Zakonska podrška poboljšanju finansijske situacije
- Stvaranje preduslova za otvaranje novih radnih mesta
- Institucionalizacija treninga o upravljanju finansijama (rad na terenu u romskim naseljima)
- Targetiranje lidera mišljenja (uvaženih Roma) sa ciljem podizanja svesti o ovim pitanjima.

Pretnje

- Romi i dalje iskazuju nepoverenje prema državi i drugim institucijama
- Nemogućnost formiranja socijalnog kapitala u dovoljnoj meri

- Porast diskriminacije ljudi iz romske zajednice
- Nemogućnost sticanja inicijalnog kapitala za otpočinjanje sopstvenog posla
- Porezi i ostali nepovoljni faktori poslovanja
- Povećana konkurencija u oblastima poslovanja u kojima su Romi bili dominantni (sakupljanje sekundarnih sirovina)
- Formiranje posebnih državnih programa podrške namenjenih ljudima iz romske zajednice za dobijanje bankarskih kredita.

• Lista referenci

1. Bodewig, Christian, Sethi, Akshay (2005). *Siromaštvo, socijalna isključenost i etnička pripadnost u Srbiji i CrnojGori: Slučaj Roma*, Preuzeto sa: http://siteresources.worldbank.org/INTROMA/Resources/SERBIAN_sam.roma.poverty.pdf, Datum pristupa: 30. jul 2013.
2. CARE Srbija, NSHC (2011). *Situaciona analiza obrazovanja i socijalne uključenosti romskih devojčica u Srbiji – Rezultati istraživanja*, Preuzeto sa: http://www.care.rs/wp-content/uploads/2011/08/veliki_knjizni_blok_web1.pdf, Datum pristupa: 5. avgust 2013.
3. Crveni Krst Municipality (2013). Official web site of Crveni krst municipality. Preuzeto sa: http://www.gocrvenikrst.rs/viewpage.php?page_id=3, Datum pristupa: 11. maj 2013.
4. Dejanović, Vesna, Pejaković, Ljubomir (2006). *Više od nezvanične procene – Položaj romske dece u Srbiji*, Centar za prava deteta, Preuzeto sa: http://www.inkluzija.org/biblioteka/Romskadeca_2006.pdf, Datum pristupa: 20. jul 2013.
5. Ivić, Ivan, D. et al. (2001). *Sveobuhvatna analiza sistema osnovnog obrazovanja u SRJ*. Beograd, UNICEF - Beogradska kancelarija.
6. Jakšić B. (2011). *Metodologija istraživanja o primeni državnog programa integracije Roma (Methodology for researching application of governmental programme for integration of Roma)*, Belgrade.
7. Jakšić, Božidar, Bašić, Goran (2002). *Romska naselja, uslovi života i mogućnosti integracije Roma u Srbiji – Rezultati socijalnog istraživanja*, Centar za istraživanje etniciteta, Preuzeto sa: https://www.google.rs/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&ved=0CCcQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.ercbgd.org.rs%2Fen%2Fcomponent%2Fdocman%2Fdoc_download%2F4-romi-u-srbiji.html&ei=99hlUpjzD4e60QXhsIDgDg&usg=AFQjCNEPQnk-cvV1WkmKn_F3DijA_eY_w&bvm=bv.55123115,d.bGE, Datum pristupa: 20. jul 2013.
8. Kočić – Rakočević, N., Miljević, A. (2003). *Romi i obrazovanje: između potreba, želja i mogućnosti*, DERO Centar, Beograd

9. Zakon o osnovnoj školi (2009). Službeni glasnik Republike Srbije, br. 72/2009.
10. Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja (2011). Službeni glasnik Republike Srbije, Br. 52/2011.
11. Zakon o visokom obrazovanju (2012). Službeni glasnik Republike Srbije, Br. 93/2012.
12. Zakon o ličnoj karti (2006). Službeni glasnik Republike Srbije, Br. 62/2006.
13. Zakon o matičnim knjigama (2009). Službeni glasnik Republike Srbije, Br. 20/2009.
14. Zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju (2010). Službeni glasnik Republike Srbije, Br. 18/2010.
15. Zakon o zaštitoprava i sloboda nacionalnih manjina (2009). Published in Službeni glasnik Republike Srbije, Br. 72/2009, Preuzeto sa: <http://www.pregled-rs.com/include/data/dlst0079.pdf>, Datum pristupa: 11. februar 2013.
16. Zakon o udžbenicima, drugim nastavnim sredstvima (2009). Službeni glasnik Republike Srbije, Br. 72/2009.
17. Zakon o srednjem obrazovanju i vaspitanju (2009). Službeni glasnik Republike Srbije, Br. 72/2009.
18. Zakon o putnim ispravama (2010). Službeni glasnik Republike Srbije, Br. 76/2009.
19. Local Government of City of Niš (2009). *City of Niš Development Strategy until 2020*, Niš: City Government.
20. Misija OEBS u Srbiji, Odeljenje za demokratizaciju, Program podrške Romima (2010). *Romski pedagoški asistenti i asistentkinje kao nosioci promena – Značaj i smisao uloge, oblast delovanja i uticaj promene u školi u romskoj zajednici*, Beograd
21. Nacionalna služba za zapošljavanje, *Izveštaj o radu Nacionalne službe za zapošljavanje za 2010., 2011. i 2012. godinu*, Beograd, Preuzeto sa: http://www.nsz.gov.rs/live/dokumenti/izve_taj_i_program_rada_nsz.cid4040, Datum pristupa: 20. oktobar 2013.

22. Office for Roma National Strategy – Ministry for Human and minority rights (2009). *The Strategy for improving the position of Roma in Serbia*, Preuzeto sa: <http://www.inkluzija.gov.rs/wp-content/uploads/2010/03/Strategija-SR-web-FINAL.pdf>, Datum pristupa: 22. mart 2013.
23. Open Society Institute (2010). *Romska deca u "specijalnom" obrazovanju u Srbiji – prezastupljenost, niska postignuća i uticaj na život*, Preuzeto sa: <http://www.cipcentar.org/preuzimanje/publikacije/Romska%20deca%20u%20specijalnom%20obrazovanju%20s%20Srbiji.pdf>, Datum pristupa: 5. avgust 2013.
24. Open Society Institute, EU Monitoring and Advocacy Program, Education Support Program, Roma Participation Program (2007). *Jednaka dostupnost kvalitetnog obrazovanja za Rome u Srbiji – Izveštaj o monitoringu*, Preuzeto sa: [http://www.pefja.kg.ac.rs/preuzimanje/Materijali za nastavu/Nastava%202010-11/Rad%20sa%20decom%20sa%20posebnim%20potrebama/Jednaka%20dostupnost%20kvalitetnog%20obrazovanja%20za%20Rome%20u%20Srbiji.pdf](http://www.pefja.kg.ac.rs/preuzimanje/Materijali%20za%20nastavu/Nastava%202010-11/Rad%20sa%20decom%20sa%20posebnim%20potrebama/Jednaka%20dostupnost%20kvalitetnog%20obrazovanja%20za%20Rome%20u%20Srbiji.pdf), Datum pristupa: 20. jul 2013.
25. Palilula Municipality (2013). Official web site of Palilula municipality. Preuzeto sa: <http://www.palilula.eu/e-index.html>, Datum pristupa: 26. februar 2013.
26. Raduški, Nada (2009). The Roma on the ethno-demographic map of Serbia, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, Preuzeto sa: <http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0352-5732/2009/0352-57320926041R.pdf>, Datum pristupa: 20. jul 2013.
27. Statistical Office of the Republic of Serbia (2013). *2011 Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Serbia – Book 4: RELIGION, MOTHER TONGUE AND ETHNICITY – Data by municipalities and Cities*, Belgrade: Statistical Office of the Republic of Serbia.
28. Team for Implementation of PRSP (2003). *Poverty Reduction Strategy Paper*, Preuzeto sa: <http://www.prsp.gov.rs/download/2.%20Strategija%20za%20smanjenje%20siromastva%20u%20Srbiji%20-%20Glavni%20tekst.pdf>, Datum pristupa: 12. novembar 2012.

29. Zakon o potvrđivanju Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina (1998). Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori, Br. 6/98.
30. Zakon o krivičnom postupku (2009). Službeni glasnik Republike Srbije, Br. 72/2009.
31. Zakon o kulturi (2009). Službeni glasnik Republike Srbije, Br. 72/2009.
32. Zakon o izboru narodnih poslanika (2005). Službeni glasnik Republike Srbije, Br. 85/2005.
33. Zakon o opštem upravnom postupku (2010). Službeni glasnik Republike Srbije, Br. 30/2010.
34. Zakon o prekršajima (2004). Službeni glasnik Republike Srbije, Br. 55/2004.
35. Zakon o parničnom postupku (2009). Službeni glasnik Republike Srbije, Br. 111/2009
36. Zakon o lokalnim izborima (2007). Službeni glasnik Republike Srbije, Br. 129/2007.
37. Zakon o lokalnoj samoupravi (2007). Službeni glasnik Republike Srbije, Br. 129/2007.
38. Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina (2009). Službeni glasnik Republike Srbije, Br. 72/2009
39. Zakon o političkim strankama (2009). Službeni glasnik Republike Srbije, Br. 36/2009.
40. Zakon o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina (2009). Službeni glasnik Republike Srbije, Br. 72/2009
41. Zakon o javnom informisanju (2009). Službeni glasnik Republike Srbije, Br. 71/2009.
42. Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisama (2010). Službeni glasnik Republike Srbije, Br. 30/2010.
43. Zakon o radiodifuziji (2009). Službeni glasnik Republike Srbije, Br. 41/2009.
44. Zakon o ratifikaciji Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima (2005). Službeni list SCG – Međunarodni ugovori, Br.18/2005.

45. UNDP (2003). *Avoiding the Dependency Trap*, Bratislava, Preuzeto sa: [http://hdr.undp.org/en/reports/regional/europethecis/Avoiding the Dependency Trap EN.pdf](http://hdr.undp.org/en/reports/regional/europethecis/Avoiding%20the%20Dependency%20Trap%20EN.pdf), Datum pristupa: 5. avgust 2013.
46. UNDP Srbija (2006). *Pod rizikom: Socijalna ugroženost Roma, izbeglica i interno raseljenih lica u Srbiji*, Preuzeto sa: <http://www.inkluzija.org/biblioteka/Izvestajpodrizikom.pdf>, Datum pristupa: 5. avgust 2013.
47. UNICEF (2010). *Rani razvoj deteta – ključne činjenice*, Preuzeto sa: <http://www.unicef.rs/files/RANI%20RAZVOJ%20DETETA%20.pdf>, Datum prisutpa: 25. jul 2013.